

Zaraitzuko *uskara* eta Ipar Euskal Herriko berrikuntzen hedadura¹

*The Basque from the Salazar Valley and the extent
of the innovations in Northern Basque Country*

Iñaki Camino*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This study aims to combine the dialect distribution of Modern Basque proposed by Zuazo (1998, 2014) with Lakarra's (2011, 2017) diagram of the first dialectal breakup of Old Common Basque. To do so, I analysed old texts dating from the 16th, 17th, 18th and 19th centuries. All texts belong to the Continental Basque Country; in addition, samples from the last two centuries were found in the Navarrese Pyrenees. To achieve my purpose, I also drew upon the description of the Basque dialect spoken in the Salazar Valley, located in northeast Navarre. The data collected from this region was examined with regard to the behaviour of the isoglosses within the continental Basque Country in earlier stages. In particular, I looked into grammatical determinants that may account for linguistic change; what geographical expansion model they showed and how far they got; likewise, I analysed what isogloss boundaries are recurrent and what innovations were transferred from the Pyrenees towards Navarre. I also embarked on a chronological classification of the various changes observed, suggesting what criteria might have determined the actual sequence of events.

The results provide a better overview of the Basque dialect spoken in the Salazar Valley and Low Navarre. It is observed that the Basque spoken in Low Navarre has actually undergone change, which has spread towards Labourd. When in contact with other dialects, it shares features with that spoken in Labourd on the left, and with Soule

---

¹ Saio hau hiru ikerketa-egitasmori dagokie: 1) *Monumenta linguae vasconum* (V): periodización y cronología, MEC FFI2016-76032-P. 2) Basque in the making: a historical look at a European language isolate, CNRS. 3) Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada (HLMV-LHC), EJ, GIC. IT1344-19.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Iñaki Camino. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila. Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateko Ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz) – inyaki.camino@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-1852-174X>

Nola aipatu / How to cite: Camino, Iñaki (2016 [2021]). «Zaraitzuko *uskara* eta Ipar Euskal Herriko berrikuntzen hedadura». *ASJU*, 50 (1-2), 257-300. (<https://doi.org/10.1387/asju.22866>).

Jasoa/Received: 2019-12-02; Onartua/Accepted: 2020-09-05.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

on the right. Therefore, I could not argue that there is a pure dialect from Low Navarre that is clearly distinguishing from the Labourd and Soule dialects. On the assumption that Low Navarre and Labourd have converged recently, a future research hypothesis to test would be whether Low Navarre merged with Soule in earlier stages.

KEYWORDS: dialect distribution, geographical expansion of isoglosses, earlier stages, Basque of Salazar Valley.

LABURPENA: *Azterketa honek bi aldi kronologikoren artean ibili nahi du: garai berrietarako Zuazok (1998, 2014) proposatzen duen dialekto zatiketaren eta Lakarrak (2011, 2017) Euskara Batu Zaharrentzat dakarren lehen zatiketaren eskemaren artean. Horretarako XVI. mendeko testu zaharrak balia ditzakegu, baina Nafarroako Pirinioan ez ditugu horiek XVIII eta XIX. mendeak arte aurkitzen. Helburu horretara hurbiltzeko Nafarroako Zaraitzu ibarreko euskara deskribatuko dugu eta euskaldun zaraitzuarren hizkuntza-datuak Ipar Euskal Herriko garai desberdinetako isoglosen jokaerarekin alderatuko ditugu. Azterketan hizkuntza-aldaketen balizko eragile gramatikalak agertu zaizkigu, zein hedadura-eredu ageri duten berrikuntzek, noraino heldu diren, isoglosen zein muga geografiko errepikatzen diren eta zein berrikuntzak gurutzatu duten Pirinioa Nafarroa Garaia bidean. Berrikuntzen kronologia ahalaz argitzen eta kronologia hori finkatzen duten irizpideetan sakontzen ere saiatu gara, emaitzak beti nahi bezain onak izan ez badira ere.*

Ezaugarriak aztertu ondotik Zaraitzuko eta Nafarroa Behereko euskararen ikuspegi hobea izatea lortu dugu. Nafarroa Behereko euskara berrizatu denean, hondarreko mendetan, bederen, ezaugarria Lapurdi alderat hedatu da. Nafarroa Behereko mintzoak beste berrikuntza batzuen eragina bildu badu edo kanpotikako berrikuntzak herrialde honetara heldu badira, baxenabartarren euskarak Lapurdikoarekin batzera jo du, baina iraganean zuberotarrenarekin batzera ere jo zuen, hartara, ezin mintza gaitzke garbiki Nafarroa Behereko dialekto batez, ez baita mintzo lapurtarretik edo zuberotarretik bereizi. Lan honetan lortu ditugun emaitzen bidez etorkizuneko lan hipotesi bat aurkeztu nahi dugu, zeinarentzat oraingoz, bederen, bi aldi geolinguistiko desberdin bereizten ditugun: hondarreko garaian Lapurdik eta Nafarroa Behereak bateratzera jo dute hizkuntzan, baina iraganean Nafarroa Behereak eta Zuberoak egin zuten hori. Ipar Euskal Herriko eskualde batzuetako eta Nafarroa Garaiko ekialdeko ibarretako mintzoen arteko bateratzeak denboran kokatzea da helburua.

HITZ GAKOAK: *banaketa dialektala, isoglosen hedadura geografikoa, aldi zaharrak, Zaraitzuko euskara.*

1. Sarbide

1.1. Ohitura dago Zaraitzuko *uskara* Erronkarikoarekin batera hartzeko, baina egoki da zaraitzuarren mintzoari zuzenean so egitea, begirada hari ezartzea. Bergs-ek (2012: 96) dioenez «every language period and every linguistic community must be investigated independently and in its own right».

Euskara Zaraitzun indarrean zegoen garaiaz beharko genizkioke gure buruari galderak egin, Zuberoako eta Garaziko euskaldunekin orain dituzten baino lotura hertsiagoak eta ugariagoak zituzten garaiko zaraitzuarren hizkuntza-ekintzez. Ekin

beharko genioke, Zaraitzu ibaia bezala, Otsagabia zen «hiri»-ko berrikuntzak ibarrean beheitiko herri *txikinen*etara zihoazen garaiko *uskararen* errealitate hura ezagutzeko hermeneutikari.

Saio honek Nafarroa Garaiko saihetseko Zaraitzu ibarrean duela hamabost bat urte arte euskaldunek zuten mintzoaz oharrak dakartza. Zaraitzuarren hizkuntza-ezaugarriak aztertu ondotik, Euskal Herriko ekialdeko nahiz iparraldeko berrikuntza edo hizkuntza-aldaketa zenbaitek testu historikoetan duten islaren gaia aurkezten da, izan ere, mugaz alderdi bateko eta besteko ezaugarri berri partekatuek testu zaharretan duten isla historikoaren artean lotura bilatu nahi dugu.

Ohi bezala aurkezpen honek franko *handicap* gaingiditu behar izan du:

- Testuen kopuruaren aldetik, aztertzen den eskualdeko alderdi geografiko guztiak ez daude berdin ordezkatuak.
- Testu zaharrak bakan dira Zaraitzun eta Ipar Euskal Herriko ekialdean. Gainera, idazki batetik bestera denbora aldi luzea joan daiteke: adibidez, Amikuze-Oztibarreko eskualdean, zail da berrikuntza batzuk noiz gertatu ziren jakitea, ez baitago bertako xv, xvi edo xvii. mendeko testurik alderatzeak egiteko. Testuak ditugun aldien arteko hutsune kronologikoak luzeegi dira aztergai ditugun berrikuntzak edo aldaketak noiztsu gertatu ziren zehaztasunez jakin ahal izateko.
- Nafarroa Behereko berri leiala xvi. mendeko Etxepare idazle garaztarraren olerkietan ageri da eta beharbada atera genitzake bertatik ondorio batzuk Nafarroa Behereko orduko euskara orokorra irudikatzeke, baina betiere garbi izanik, Garazin 1545ean gauzak era jakin batekoak izateak ez duela bermatzen xvi. mendean Amikuze, Oztibarre edo Zaraitzuko eskualdeetan ere aferak halakoxeak zirela. Hizkuntza aldaketak eta bilakabideak ez dira hizkuntza baten leku guztietan garai berean gertatzen.
- Iluntasuna dago testu batzuen jatorriaz: testu jakin batean ez dago aski hizkuntza-informazio, hau geografiako eskualde jakin bati atxiki ahal izateko, testuko ezaugarrietan ez dago aski froga positibo haren jatorria ezagutu ahal izateko; eman dezagun, ezaugarri edo adibide endemiko edo unibokoak. Gainera, testuarentzat nola edo halako jatorri geografikoa postulatu ahal izateko berrikuntza edo arkaismo zenbait agertuz gero, litekeena da hizkuntzalariak ez beti lortzea horretarako daturik egokienak diskriminatzea.
- Testua idatzi zen eskualdeko mintzo geografiko jakinaz gain, bada idazkian beste hizkuntza-geruza bat ere, literarioagoa den tradizio batek eragina edo kutsaturikakoa, baina hizkuntzalaria batzuetan ez da gai bereizteko, testuko ezaugarri batzuk idatzi zuen lagunaren ahozko mintzo arruntekoak diren, ala idatzizko tradizio supradialektal jakin bati dagozkion, zeina ez baita hein handian bereizten idazleak eguneroko inguramenean entzuten zuen mintzo arruntetik.
- Gertakari kontingentea da arkaismoen iraupena, gerta liteke ala ez (Laing 2004: 50). Berrikuntza edo arkaismo bat haren garaiko testuetan idatziz agertzea ala ez agertzea ere, halabeharri dagokion zerbait da (Ulibarri 2013: 522).

1.2. Gauza jakina denez, testuek eragin literarioa izan dezakete, Lapurdi edo Zuberoako aldaera literarioak ager daitezke Nafarroa Behereko idazkietan, edo bestela

geografia hedadura handiko aldaerak, eman dezagun, Zaraitzun, eta ondorioz, ezkuntuan gelditu daitezke eskualdeko jatorragoak diren hainbat forma.

Dossenak eta Lass-ek (2004: 398) ingelesaren dialektologia historikoaren hatsarreez eta metodologiaren argitaratu eztabaida bat bada, eta Benskin-ek honela dio bertan:

Any given text, any piece of writing, represents a co-occurrence of forms, but the critical point here is that you have to evaluate: is it a natural co-occurrence, or is it a textually-conditioned co-occurrence?

Schneiderrek (2004: 81) dioena gertatzen da: «thus, assessing the representativeness of one's sample is by necessity a crucial, unavoidable problem in working with written documents». Eta gutunez diharduela, testuetan orokorra den arazo bat aurkeztu du Schneiderrek Montgomeryren 1995eko hitzak gogora ekarri (2004: 76): «letters do not reflect everyday speech habits in a straightforward way [because] [...] literacy [...] always affects a person's writing habits to some degree».

Garrantzizkoa da bereiztea zer den herriaren ahoko eguneroko aldaera eta zer den testu bidez edo kultura jantziaren bidez, jendeen eguneroko mintzora sartu nahirik bezala dabilen ezaugarria. Oztibartarrek dioskute *zaut* 'zait' ez, *zaat* dela berek ohiz ibiltzen duten aldaera, nahiz esaten diguten *zaut* ere entzun daitekeela egoera formalagoetan. Gure ustez zinez bereizi behar dena da, ea *zaut* hori azken garaiko berrikuntza den, mintzo jantzi, idatzi ala Elizakoak ekarria edo eragina, ala iraganean baliatzen zen berrikuntza bat den, teoriar testuek gorde behar ukan dutena. Oztibarren donaxtiar batek diosku *zaut* *aphez eskuara* dela, berek *zaat* egiten dutela, baina *EHHAK* *zaut* dakar Oztibarreko Jutsin eta ondoko Landibarren.

Nafarroa Behereko hegoaldean *zaut* falta da edo guti ageri da Garazin, Etxeparek bezala *zait* darabilte garaztarrek oraino, nahiz badakigun idazle hark *çauçu* dakarrela datiboa 2. pertsona denean, *eradun oinarriak analogiaz *ai* > *au* aldaketa eraginik: *deraut* 'dit' edo iduriek, eman dezagun. Egun *zaat* ere bada Garazin, baina XVIII-XIX. mendeetako testuek *zaut* dakarte. Arras fin aztertu behar dira zein diren *zaut* honen agerraldiak, haren ontologiaren ahalik eta berri zehatzenak izateko.

Berebat, herriaren mintzoan zinez gertatu baino puskan geroago ager daitezke hizkuntza-berrikuntzak testuetan. Hainbat kasutan gertatu diren berrikuntzen isla gardentasunez eta hurrenkera kronologikoan aurkez dezakete testuek. Interesgarri gerta daitezke pastorek eskain dezaketan azterketa sistematikoaren emaitza: ahoz irudikatzeke idatzi antzerkiak dira eta idatzi ziren testuen ondoko edo geroagoko kopiak ere hor gaindi ibili dira, herriz herri, etxez etxe, familiarik familia, eskurik esku. Egitura edo aldaera zahar batzuk norbaitek jatorrizko testuaren ondoko kopieta forma berriago batzuen ordean aldatu edo eguneratu ahal ukan ditu; har adibidez Oihartzabalek (1991: 116) aipatzen dituen aldaketak: *nourequi* → *enequi*; *ore* → *hire*.

Halaz ere, bilakabide batzuetan testuei begira ez dugu aise biltzen berrikuntzen ibilbide kronologiko edo geografikoaren berri leialik. Euskal Herriko ekialdeko testu zaharretako lekukotasunean oinarritzeko jardunbidean abiatuz geroz, bada *handicap* handi bat: Lapurdi alderdiko literaturan XVI eta XVII. mendeetan ezaugarri berri-tzaile zenbait ageri dira, baina Nafarroa Beherean ia ez dago garai hartako idazkirik. XVIII. mendean Nafarroa Behereko idazki batzuetan ageri diren berrikuntzok —Lapurdin XVI-XVII. gizaldietan badirenak, baina Nafarroa Behereko beste idazki batzue-

tan XVIII.ean ageri ez direnak—, Nafarroa Beherean noiz eta zein eskualdetan agertu ziren zehaztasunez jakitea zail da zinez. Eman dezagun adibide bat:

Egun *ke* aditz-morfema eta *-en* atzizkia biltzean *keen* nahiz *ken* laburtua aurki ditzakegu Amikuzen, bi emaitzak. Baxenabar ekialdeko 1740 inguruko eta 1782ko idazkietan *keen* da egitura bakarra,² baina Lapurdiko idazki zaharretan ohi den bezala, 1786ko katiximan, Charles Auguste Le Quien de La Neufville-k argitararazi zuenean, behin ageri da *-keien* epentesiduna, adibide bakarra baizik ez: *daitekeen* (43), *diratekeen* (57), *hiçatekeenian* (107) / *daitekeien* (9). Honela ahoskatzen ote zen Nafarroa Behereko ekialdean XVIII. mende bukaeran? Cf. XIX. mendean Donapaleuko katiximan *daitekena* (229) & *gindukena* (236).

Zenbait ezaugarri dagokionez litekeena da testuetan eskualdeko berrikuntzak falta izatea: berrikuntza arras berria izatea, hedadura geografiko edo literario handiko formak nagusitzea, testuok eskualdeko mintzoa leialki ez islatzea... izan daitezke arrazoiak, eta batzuetan zail da datu gehiago gabe argudio bataren ala bestearen alde agertzea.

García Gil-ek (2007) gogorarazten digunez, ez ditugu testuak hartu behar datu dialektalak balira bezala, jarraibide normalizatzaileen aukera ere aintzat hartu behar da. Autore honek Erdi Aroko foku arautzaileak aztertu ditu: Espainiako León eta Oviedo/Uviéu-ren arteko erlazio lerroak, bi guneen artean zein eragin edo norabide izan den (2007: 126). Idatzizko foruak aztertu ondotik sumatu du, Erdi Aroan mendebaleko asturieran Oviedo/Uviéu-ko aldaera erdialdearrean oinarriturikako joera idatzia nabarmendu zela, nahiz ez zen gailendu (2007: 123).

Honelako lanetan, gainera, grafiaren eta fonemaren arteko baliokidetasunik eza da aztergai (2007: 123), baina testu zaharretako grafia egungo ahozko datuen arabera interpretatzeko arriskua ere egon daiteke (2007: 126). Egungo datu diatopikoaren argia baliaturik, neur genezake zein distantzia edo hurbiltasun dagoen idatziz ageri denaren eta ahozko errealitatearen edo aldaera dialektal jakinaren artean (2007: 125).

Gainera, idazleek joera izan zezaketen garaian erabiltzen ziren baino ezaugarri zaharagoak idazkeran islatzeko eta aldi berean, berrikuntzak eta herri xehearen ahozko aldaerak estaltzeko:

La elección de determinadas soluciones gráficas como la falta de diptongación o formas arcaizantes deberían entenderse, no como pervivencia real de las mismas, sino como una cuestión pragmatoestilística y de niveles de habla, considerando las anteriores como más elevadas o propias del registro culto frente a los elementos patrimoniales reservados al nivel oral y popular. (2007: 126)

Aztertuko ditugun Nafarroa Behereko eta Zaraitzuko euskal mintzoez problematika ezaguna ageri dute XVIII. mendean: ezaugarrien ebidentziaren ausentzia handia erakusten digute eta ebidentzia guti ezaugarrien ausentziak. Kitson-ek (2004: 225) dioen legez, ez ditugu ausentziaren ebidentzia eta ebidentziaren ausentzia elkarrekin nahasi behar.

² Suarez d'Aulan Akizeko apezpikuak Pauen argitararazia da 1740koa eta *Alphonsa Rodriguez* itzulpen ezaguna da 1782koa.

1.3. Hizkuntzaren iraganaz argia ekartzeko berreraiketa da eredurik emankorrena, baina badira lantegi haboro, sakontasun kronologikoan horrenbeste emankortasun ez badute ere. Aztergaia denboran hurbilxeago kokatuz gero, hizkuntzalariak hainbat informazio biltzen du testuetarik, aldaera garaikide horiek aspaldian nola-koak izan zitezkeen jakiteko, garai literarioan idatziz gorde ziren hizkuntza-formen iraganari begiratzeko. Iraganetik honat hizkuntza nola aldatu den jakin nahi du hizkuntzalariak eta abiagunea du pentsatzea orduko hizkuntza-aldaerak idazleek orduko testuetan islatzen zituzten bezalakoak zirela, nahiz eta uste edo sinesmen horrek ez duen absolutua izan behar. Testuen arteko alderaketak hizkuntza-aldaketek historian zehar ukan duten katea edo sekuentzia koherentziaz islatu beharko luke, eta hartara, *testuen kronologia* deitzen duguna eratuko luke, baina eginkizun hau ez da ikusi batera dirudien bezain aise.

Testu bat osatzen duten tasunen jatorri geografikoa errealitatean ez da izaten hizkuntzalariak nahiko lukeen bezain unibokoa, datuek ez dute beti egoera guztiz gardena erakusten: dialektologoak distantzia handia dakusa ezagutzen duen egungo ahozko mintzoaren eta testu zaharrean ageri diren tasunen artean. Millar-ek (2009: 206) ikuspegi zuhur eta eszeptikoa du arras zahar diren testuen kokaguneaz: «when we look back seven or eight hundred years, however, any hope of precise assignment of origin is lost».

Dialektologoa ez dago ziur soilik denboraren iragatea dagoela aldi bateko eta beste-ko ezaugarrien desberdintasunaren oinarrian. Gainera, testuek islatzen dituzten datuak leku geografiko jakin bati dagozkiola onesterakoan, dialektologoa tradizioz diakronista baino fidakaitzagoa da, batzuetan aktualismo faltsuak areago eragiten baitio dialektologoari diakronistari baino. Adibidez, idazteko ohitura supradialektalak ager daitezke gure ustean leku jakin bati dagokion testu batean:

[...] it may be difficult to distinguish between a dialect-specific feature and a feature borrowed from a set of conventionalized practices employed by a discourse or text community (Meurman-Solin 2012: 476).

Dialektologoak beti izaten ditu kuttunagoak Meurman-Solin-ek (2012: 474) deskribatzen dituen bezalako testuak: «text written in private settings by non-professional, preferably less trained and relatively inexperienced writers». Aldiz, testuko ezaugarrietan ez badago tasunik adierazten digunik geografikoki hau nongoa izan daitekeen, eta ez badakigu nork, nozentzat, non eta noiz idatzi zuen, aingura testuak diren beste batzuekiko alderaketatik atera beharko dugu ebidentzia, bai baitakigu aingura testu horiek non eta noiz idatzi ziren: hein batez bederen, aingura testu horiek gure testua kokatzen ahalko dute, hala geografian nola idazketa garaian.

Adibidez, galdegin bageneza ea XVIII. mendean ba ote den zinez Amikuzekotzat jo dezakegun testu zaharrik, berme handiz eta era kontrastatuan esku amikuztar ezagun batek idatzia dela dakigun testurik, ezin genezake baieztatu honelakorik. Suarez d'Aulan Akizeko apezpikuak eginarazi 1740 inguruko kristau ikasbidea edo 1786koa esku amikuztar batek zinez bere sortzezko mintzoan ondu balitu ere, guk ez dakigu nor den 1740 inguruko katiximaren itzultzailea ezta 1786koaren egokitzailea ere, baina ez dugu ukatzen bi testuen egokitzaileak Amikuzeko seme izateko aukera ere. Ego-

kitzaileak amikuztarrak izan zirela ukatzeko Amikuzeko euskararen garapen diakronikoaz dugun baino ezagutza hobea ukan beharko genuke, testu dialektal fidagarriak edo hizkuntza-ezaugarrien sekuentzializazio diakroniko sendoagoa.

Ongi kokaturik dauden ber, aingura eginkizuna ukan dezakete egungo ahozko lekukotasun dialektalek ere, batez ere eskualde jakin batean berrikuntza endemiko bat ageri bada eta berrikuntza hori bera testu zaharrago batean ageri bada, beste inolako testutan ageri ez delarik. Kasu horretan testuaren jatorria eta egun berrikuntza endemiko hori ageri den eskualdea bateratzeko aukera dugu, baina bada-kigu batzuetan litekeena dela berrikuntza endemiko baten kokagunea historian zehar aldatu izana eta horregatik arreta eta kontu handiz lan egin beharra daukagu. Errealitate honek Ulibarrik (2013: 519) aurkezten duen egia paraleloen aferara garamatza:

- egungo hizkuntza-ezaugarrien kokagune geografikoak giltzak eta aztarnak erakusten ahal dizkigu beste distribuzio zaharrago bat berreraikitzeke, baina
- egungo eta antzinako distribuzioak ez dute zertan bat eta bera izan.

Oroitarazten digu, bestalde, dialektologo historikoak bi ziurtasun hauen artean lan egiten eta murgiltzen ikasi beharra duela.

1.4. Artean aztertu ez dugun mintzo bati heldu nahi diogu, Zaraitzu ibarrekoari, hain zuzen ere. Nafarroa Garaiak eta Zuberoak elkar ukitzen duten eskualdean kokaturik dago, eta Nafarroa Behereko Garazi ibarrarekin ere muga daukate zaraitzuarrek, Aezkoako herritarrek bezala, Ipar Euskal Herriaren mugan. Erronkariako euskarak ere usu balio izanen digu lan honetan, ardura baliatuko dugu alderatzeko ataltzat.

Lan honetan aztertuko ditugun mintzoak muga politiko-administratiboaren bi alderdietan kokaturik daude eta beren arteko erlazioez gain, beren berrikuntza batzuei buruzko alderdi kronologikoez ere azterketak egin nahi ditugu. Gure lanean headura geografikoaren irizpidea (Andersen 1988) batetik, eta, bestetik, sistematikotasuna vs. aldakortasunaren irizpidea dei genezakeena gogoan ukan ditugu (Aldai 2014; Zuloaga 2019), azken batean, testuen kronologiak lagundu ez dezakeenean, historikoki nonbait kokatu behar baitira berrikuntzak, hauek testu historikoen idatzizko agerpena baino lehenagokoak baitira.

Ahalaz berrikuntza zaharrak berriagoetarik bereiziko ditugu eta baita eskualde zabalekoak leku ttikiagoetako erkidegoen mintzoetako datuetarik. Zaraitzuarren berrikuntzak aurkeztuko ditugu eta ahal edo behar den kasuetan haien arteko hurrenkera kronologikoa eratzen saiatuko gara.

Aurkezpen honek lehenik eskatzen du aztertuko diren ezaugarriak hautatzea, eta jardun horretan ez dugu estrukturalismoaren erakutsia atzendu nahi ukan. Halaz ere, gramatikaren aldetik hain pizuzkoak diren tasun sistemikoak hobetsirik ere, dialektologoak erro-errotik daki ez dituela galtzera utziko ez ahantziko ere, hizkuntzaren barrunbean horrenbeste eragin linguistiko ez duten beste tasun ttikiago batzuk, ez direnak segurki hizkuntzan horren sistemikoak, baina bai mintzoek geografian gaindi hartzen duten irudiaz hainbat informazio interesgarri ekar dezaketenak.

1. mapa

Euskararen ekialde zabala

1.5. Eskualdeko mintzoez dugun ezagutzatik abiatutik, mintzo edo dialektoen arteko konparazio atal batzuk dakartzagu hona ikuspegi aski orokorrean:

- alde handia dago Zuberoako eta Zaraitzuko mintzoen artean
- alde dago Erronkariko eta Zaraitzuko mintzoen artean³
- alde dago Zaraitzuko eta Aezkoako mintzoen artean
- alde dago Garaziko eta Zaraitzuko mintzoen artean

³ «Gezurra irudi, Erronkari eta Zaraitzu kain xunto izanik eta kainbat diferentziak dren bien artean» ziotson Jose Estornés Lasak (1985: 83) Otsagabiko Zoilo Mosori 1969an.

- Nafarroa Beherearekiko ezaugarri batzuetan Garazi eskualde gordetzaila da, bai iraganean eta bai gerora ere, baina hau adierazirik ez gara ukatzen ari Garazi berrikuntza gunen izan denik, Nafarroa Behereko euskara nuklearraren baitan rol eragilea eta berritzailea ukan dukete garaztarrek
- Nafarroa Beherean ez dago alde handirik Garazi eta Oztibarreko mintzoe artean
- alde handia dago Zuberoako eta Garaziko mintzoe artean
- Nafarroa Behereko euskara hobeki ezagutzeko Garaziko mintzoarekin alderatu beharko lirarteke Baigorriko eta Arberoko mintzoak⁴

1.6. Nortasun handiko egungo mintzo batzuek, ezaugarri berri endemiko eta sendoak dituztenek, ez dute iraganeko testu zaharrik eta hori eragozgarri da euskalkien iraganaz eta ondoko haien bilakaeraz balizko ibilbide bat postulatu nahi duen edonorentzat. Euskal dialektoak enbor zahar bateratuagotik zatiketa bidez euskal eskualde geografikoetan nola egituratu ziren jakiteko eskema sintetizatu bat eraiki nahi duenarentzat neke da testu zaharrik ez izatea, horregatik sintesi horrek oraingoz ez du nabardurarik eta besterik ezean, honako lanei ekin beste biderik ez dakusagu:

- Garai desberdinetako testuetan oinarriturik dialektoaren barreneko alderaketak egitea, eman dezagun, Nafarroan Zaraitzun (xviii-xx) / Nafarroa Beherean Garaziko ibarrean (xvi-xx) / Zuberoan (xvii-xx).
- Elkarri hurbil diren ibarretako dialekto edo mintzoe arteko alderatzeak: Zuberoa / Garazi / Zaraitzu / Aezkoa.
- Elkarrengandik urrun diren dialektoen arteko alderatzeak: Nafarroako xvi. mendeko zuzenbide auzietako esaldien arteko alderatzeak; bestalde, Iruñerrian Iuan Beriainek idatzitako erlijiozko euskarazko testuak (1621, 1626) *vs.* xviii eta xix. mendeetan Zaraitzun eta Aezkoan idatzitako erlijiozko testuak *vs.* xx. mendeko bestelako hizkuntza erakusgarriak.

1.7. Zuazok (1998, 2014) dialektoen egungo irudia proposatu du. Lakarrak (2011, 2017: 82-3), berriz, dialektoen zatiketaren hasierarako aukera bat baino gehiago aurkeztu du. Euskara Batu Zaharraren lehen urrats dialektalerako, ekialdean Zuberoa eta Erronkari batera zihoazela eta enbor orokorretik bereizten lehenak izan zirela proposatu genuen (Camino 2011); ikus orain Urrestarazu (2021). Dialektologoaren ikuspegi apal eta umiletik, azken buruan gure lanaren helburua da, egin diren lanetan proposatu edo aztertu diren aldi kronologiko desberdinak bitarteko beste aldi baten edo gehiagoren bidez denboraren ardatz bertikalean lotzea. Horretarako 2011n proposatu genuen bidetik jarraitu nahi dugu, baina denboran honatago jorrik, Ipar Euskal Herriko berrikuntzen hedaturapean egon den Zaraitzu ibarreko euskara aztertzer eta haren hizkuntza-ezaugarriek erakusten digutenari jarraikiz, proposamen berri bat egitera gatoz oraingoan, edo orduan kontaktu genuenari ondoko atal bat gehitzera.

Hondarreko mendeetan berrikuntzak partekatu dituzte Lapurdiko eta Nafarroa Behereko euskarak, baina ez dugu iragan zaharragoko berri xeherik. Nolanahi ere den, artikulu honetan zehar argi agertuko zaigu Zaraitzuko euskarak berrikuntza

⁴ Koldo Zuazok Baigorriko mintzoa aztertzen dihardu.

ugari partekatu duela euskararen ekialde zabaleko Ipar Euskal Herriko mintzo sorta batekin. Euskal dialektologian ikuspegi berrien beharra dagoenez, aztergai dakusagu Nafarroa Behereak eta Zuberoak elkarrekin partekatu duten berrikuntzen sail zaharra. Ez Euskara Batu Zaharraren ondo-ondoko garaian, beharbada, baina bai Zuazok aurkezten duen nafar-lapurtera errealitatearen garaia baino lehen, non ekialde zabaleko berrikuntza sail ugari bat gertatu zela dirudien. Halaz, inguramen horrextan aztertu nahi dugu Nafarroa Behereko eta Zuberoako euskararekin batean Nafarroa Garaiko Zaraitzu ibarrekoa.

2. Erliebea, espazioa, historia eta gizartea

2.1. Dialektologiako azterketetan aintzat hartzen da nolako erliebea dagoen ikertu nahi dugun hizkuntza-eskualdeko gizataldeen artean; orografia, hidrografia, itsasoa, uharteak, gizataldeen arteko hartu-emanen zaildu lezakeen zingiradirik ba ote den... Erkidegoen eta gizataldeen arteko hartu-emanetan indarrez eragiten dute arestiko horiek guztiek eta loturak eta etenak ohikotasunez gerta daitezten errazten edo zailtzen ahal dute. Gure kasuan, orografikoki jauzi handia dago Pirinioan: Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoatik Zuberoara, Zaraitzu eta Aezkoatik Garazira edo Aezkoatik Baigorriara. Errealitate horrek hizkuntzan eragina du, halako urruntasun lektala, baina ez da atzendu behar erkidego hauek elkarrekin lan harreman hertsia izan dutela menderen mende. Gizataldeko kide batzuek lan ziklikoetarako egiten dituzten aldizkako mugimendu errepikatuek errutinizazioa dakarte eta honek eragina du jendeen bizitzan eta hartu-emanetan; horien guztien ondorioz gertatzen da hizkuntza-berrikuntzak alderdi batetik bestera jendeen ahoan higitzea (Britain 2004; Gregory & Urry 1985; Pred 1985).

Abeltzaintzagaratik mendietako larreak batera ustiratu dituztelako, mendiko lanean elkarrekin jardun dutelako, zerbitzura Nafarroatik Ipar Euskal Herrira jaitsi direlako, emazteki zaraitzuar eta erronkariarrek aragoiarrekin batera Mauleko lantegietan lan egin dutelako, aetzak Garaziko Donibaneko merkatura aste oroz joan izanagatik, gauazko lanean hainbat gairen kontrabandoagatik edo nolana hiko beste hartu-emanengatik.

xx. mendearen hasierako Otsagabiko emaztekiek Zuberoako Larrainerat jotzen zuten artile saltzera eta Erronkarira sagar saltzera. Berebat, erronkariar, zaraitzuar eta zuberotarrak ageri dira eskualdeko ipuinetan; hiru gizataldeotako en eta aragoiarren gertakarien berri dakar Bernardo Estornés Lasaren «El bochorno» izeneko ipuinak (1980: 66-67). Ermitetara beilak elkarrekin egitea edo gaztangintza harreman sortzaile izan dira ibar auzoen artean. Otsagabiko Zoilo Mosok berak (1985: 59) dakar esaldi batean urrun joatea, 'a la venta de la puñeta' joatea, euskaraz honelaxe esan ohi dela: *fan da, bai, gargoro Lapurdira* 'dagoeneko Lapurdira joan da, bai'. Ibar auzo hauetako jendeen hartu-emanaz hainbat berri historiko eman daiteke; cf. Camino (2019).⁵

2.2. Halaz guztiz ere, arestiko eragileak bezain garrantzizkoak dira politikaren goiti-beheitiak, eskualde jakin batean aldaketa sakonak eta gizarteko joera berriak

⁵ Migrazioak ere aipagai dira honelakoetan eta gure eskualdean gauza jakina da baten berri bederen eman daitekeela: duela ez hain aspaldi, xvi. mendean agoteak Ipar Euskal Herrikan kanporatu bide zituzten eta Nafarroara jo zuten bizitzera, Zaraitzu eta Erronkari ibarretara (Lopez-Mugartza 2008: 81).

eragin ohi dituztenak: aldaketa nabarmenak eta garrantzizko inplikazioak eragiten dizkiote gizataldeek bizitzeko, higitzeko eta hartu-emanen egoteko duten erari. Nolanahi ere den, Kitson-ek (2004: 220) dioskuna aintzat harturik, hizkuntzaz dihardugunean ez diezaiogun eman politikari hizkuntzaren zinezko historiari baino garrantzi handiagoa: «for decades historians of the English language have used political maps of the Middle Saxon period as if they were maps of Old English dialects».

Zuberoako bizkonterria desegin zutenean (xii. mendea), Frantziako koroara iragan aurretixe (xv. mendea) edo Frantses Iraultzaren ondotik (xviii. mendea), bearnarrek Zuberoan agindu dute eta egun ere, Bearnori atxikirik darrai Zuberoak.

Erdi Aroko Zuberoaren historian gertakari garrantzizko eta guztiz aipagarria da herrialdea xi. mendean bizkonterri izana. Zuberoako bizkonterriak historia baten indarra eta ibar baten nortasuna adierazten ditu (Goulard 1994: 171), nahiz, egia esan, aginte nagusia Gaskoiniako konteak zeukan. Zuberoako bizkonterriak ez zuen luzaz iraun, xii. menderako kapitulazioa gertaturik zegoen eta bearnarrek Zuberoako ibarraren aginte lortu zuten. Raimond-Guillaume bizkonte zuberotarrak, deus gabe hegoalderat jo eta Iruñeko erregearekin batean Iberiar penintsularen errekonkistari ekin zion. 1160an Zuberoako bizkonte tituluak Iruñeko erregeari loturik jarraitzen zuen, baina edukiz hutsik zegoen (Goulard 1994: 184). Gaskoiniaren eta Nafarroa Garaia-aren arteko lotura x. mendetik zetorren eta xiii. mendean Zuberoako jauntxo bizkonteen oinordekoek Nafarroa Garaia atxikirik jarraitzen zuten; nafarren ondoan jardun zuten gerla eta antzeko ekintzetan (Goulard 1994: 185). Nafarroarekiko lotura izan zuen Zuberoako bizkonterri hark, ordea, Bearnoko Oloroeko apezpikutegia osatzen zuen.

Lapurdik eta Zuberoako bizkonteek xiv. mendea arte Nafarroako erregeekiko konplizitatea izan zuten, iparrean zeuzkaten duke gaskoinen aurka baliatzeko, baina Zuberoako jauntxoak Nafarroako erregearekin egonik ere, Zuberoa konte gaskoinaren menpeko eskualdea zen. Ezaguna da iraganean Baionak, Lapurdik, Nafarroa Behereak eta Zuberoak Ingalaterrako erregeen kanpo politikaren ondorioak jasan zituztela. Ingalaterraren eragina saihesteko eta bearnarren indarrari aurre egin nahirik, Nafarroari areago atxiki zitzaion Zuberoa, esate batera xii. mendearen bukaeran. Frantziako erregeak 1449an konkistatu zuen arte, Ingalaterrari atxikirik iraun zuen Zuberoak.

Ingelesak eta gaskoinek menperatzen zuten Zuberoa frantsesen agintepera iragan zen xv. mendean, mende erdi batez bearnarren eta hauen bizkontearen menpe egon ondotik. Hiru mendez ingelesek eta gaskoinen menpe egon ondotik Zuberoa Frantziaren menpeko izatera iragan zen hondarrean. Nafarroa Garaiko erregeak 6.000 gizonekin zuberotarrak laguntzera jo zuen, baina ezin izan zuen deus egin. Nafarroa Beherea salbu, xv. mendearen erdialdean Ipar Euskal Herria Frantziako Koroaren agintepean gelditu zen. Nafarroa Behereari dagokionez, argigarri dira J. J. Larrearen hitzok (2018: 294):

Bere aldetik, denborarekin Nafarroa Beherea bezala ezagutuko dugun lurraldea entitate txikien mosaikoa zen xii. mendean. Ziurrenik jatorriz Lapurdiko barruti-koak izanik, muturrera eramandako boterearen puskatze feudala erakusten dute haran hauek. Ingelesen eta nafarren arteko abenikozko egoera baliatuz, Tartasko bizkondeak eta beste jaun batzuek Nafarroako erregeen basailutza hautatu zuten xii. mendearen bukaeran. 1194rako nafarren aginduetara zegoen Donibaneko gazteluzaina. Portuez

Haraindiko Nafarroaren eskuratzea erreinuak mendebaldeko lurak galdu zituen garai bertsuan gertatu zen.⁶

2.3. Gaztelak 1512an Nafarroa Garaia konkistatu zuenean aldaketa handia ekarri zuen Erreinu Zaharrera: eragin handiko egitura eta boteregune nafarrei osagai kanpotar ugari erantsi zizkion (Monteano 2010). Nafarroaren autonomia galtzeak ez zuen ekarri Pirinioaz bi alderdietako nafarren arteko hartu-emanaren etena, baina denbora iragan arau hartu-eman hura bakanduz joan zen: Frantziako administrazioko Pirinioz bestaldeko baxenabartarrei gero eta «gutiago nafarrak» izatea eragin zien aldaketak, handik harat Hegoaldean ez ziren nafartzat joak eta denbora iragan arau, Pirinioko mendilerroa osagai estrategiko bilakatu zen Nafarroa bi zatitan emateko: Nafarroa Garaia espainiarren administraziopean eta mendiz bestaldeko Nafarroa Beherea Frantziaren barrenean.

1583an Tuterako Gorteek lege bat eratu zuten, mendiz bestaldeko baxenabartarrei nafar izaera ukatzen ziena eta lekukotasun idatzietan «vascos» gisa ageri ziren ipartarrei lan egiteko eta ondasunak lortzeko aukera kentzen ziena. Baxenabartarrak kanpotartzat jo zituzten. Halarik ere, xvii. mendean ere jende baxenabartar ugari bizi zen Nafarroa Garaian; deitura eta oikonimo ugaritan islatzen da orduko eta oraingo errealtatean haien jatorria edo nolarebaiteko lotura.⁷

Filipe II.ak hainbat erabaki hartu zituen Pirinioaz bi alderdietako nafarren inkomunikazioa eragiteko eta gaztelartze politikari ekin zion nafarren Elizaren egituretan ere: apezpikutegien mugak eta ahala ere aldarazi zituen (1567). Baionako apezpikute-giari zegozkion Gipuzkoako ekialdeko herrietako elizak Iruñekora iragan ziren, eta berdin gertatu zitzairen Bortzerrietako, Bidasoaldeko eta Baztango elizei ere, Baionakotik Iruñekora iragan ziren. Zuberoko Santa Graziko monasterioa Leirekoaren menpekoa izana zen 1085etik, baina konkistaz geroztik lotura zahar hura eten eta hautsi zuen.

Espainia eta Frantzia arteko muga gero eta iragazkaitzagoa izan zen eta Frantzian ikasketak egitea debekatu zen: Filipe II.ak muga militar eta ideologikoa eratu eta indartu zuen Frantziaren aitzinean (Miranda 2002: 134). Dakigunez, erlijio gerrak ziren sakonean, Frantziako hegoaldeko protestantismoaren beldur zen Espainia katolikoa, ez zuen nahi nafarrak ideia horietara ingura zitezen.

Pirinioko ibar auzoetako salerosgo harremana handia izana zen ordu artean Nafarroa Garaiko mugaren inguruan Ipar Euskal Herriko jendeekin, baina etorkizunean erronkariarrek, zaraitzuarrek eta aetzek garaztarrekin edo zuberotarrekin saltzapeanak eta erosketak egitea guztiz jazarri zuen gaztelarren legeak.⁸

⁶ Araba, Bizkaia eta Gipuzkoaz diharduela dirudi.

⁷ *Armendariz, Azkarate, Bastida, Behorlegi, Bizkai, Buzunariz, Donezar, Eransus, Garriz, Heleta, Huarte, Ibarrola, Jaso, Lakarra, Lekunberri, Lukuj* —Jaurrietako etxe izena—, *Martxueta, Mearin, Mendibe, Osés, Ostibar, Sueskun, Yoldi* Nafarroa Beheretik etorriak. Beste batzuek jatorri zuberotarra dute: *Barkos, Domezain, Jarauta, Mauleón, Moncayola, Pegenaute, Sola...*

⁸ Lekukotasunak daude, esate batera 1637koak, erakusten digutenak Espainiatik mugako herrietan erronkariarrei galerazi nahi zitzaizela etxean zuberotarrak har zitzen edota hauekin salerosgoan ari zitezten. Erronkariar jendeek saldu garia zeramaten zuberotarrak harrapatu zituzten 1628an zeukaten kentzeko. Halaber, mugazainek neskato izabarrak harrapatu zituzten 1595ean, zeramaten garia zuberotarrei saltzeko zelakoan (Lopez-Mugartza 2008: 107, 101. oh.). Gau-lanaren bidez Garazitik gatza zekarten Aezkoako bi abaurpetar zigortu behar ukan zituen Aezkoa ibarreko alkateak 1805ean (Etxegoien 2009: 95).

2.4. Baxenabartar eta zuberotarren ekonomia maila goragoan zegoen iraganean Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoan baino, goiko ibarrok txiroago ziren eta demografian soberakin nabarmena zuten. Erlatiboki txiroak esan beharko dugu, izan ere, erronkariar eta zaraitzuarrek artile anitz ibiltzen zuten eta hura saldurik sokseta gaitzak erdie-tsi zituzten mende luzeetan gandi.

Urte alde bat badu iritzia eman baikeuen Ipar Euskal Herrian sortu eta hedadura handia hartu duten berrikuntzen aferaz, iragan baitira mugaz bestaldeko Nafarroara, Erronkari, Zaraitzu edo Aezkoara. Hiru ibar horietan baino, demografia indar handiagoa zegoen Ipar Euskal Herrian, horregatik aipatzen genuen, urte orozko aldi lanetan ipartarrei usu entzunez geroz, nafarrak izan zirela ipartarren hizkuntza-berrikuntzak bildu eta Nafarroa Garaira beren ahoetan garraiatu zituztenak, euskaldun ipartarrekin ziklikoki hartu-emanetan egon ziren nafar haiexek. Esate batera, zuketa Nafarroa Behere edo Zuberoatik Nafarroara eraman zuten Ipar Euskal Herrian lan egin zuten Hegoaldekoek eta baita Nafarroa Beheretik xuketa ere; cf. Camino (1997: 289) edo Zuazo (2008: 151).

Demografia arrazoiengatik, matematikoki ikusirik, erronkariarra, zaraitzuarra edo aetza gehiagotan egoten zen urtean gandi Ipar Euskal Herriko jendeekin hartu-emanen alderantziz baino, ipartarrek ez zuten beren bizian horrenbeste egonaldi nafar menditarrekin. Aldi lanetarako gehien higitu zirenak ez ziren baxenabartarrak edo zuberotarrak izan, goiko ibarretako nafar euskaldunak baizik. Halarik ere badakigu Nafarroa Behere eta Zuberoako jende ugari zegoela Nafarroa Garaiko alderdietan lanean edo bizitzen: baxenabartarrak Iruñerrian XVI eta XVII. mendeetan, zuberotarrak Erriberan.

Ekialdeko hizkuntza-berrikuntza partekatuak Ipar Euskal Herrian garatu ziren eta ondotik Nafarroa Garaira garraiatu zituzten aldi lanetara joaten ziren hiztun nafarrek hiru ibarretan hedaturik: iparreko euskaldunek ez zituzten nafar menditarren hizkuntza ohiturak biltzen, alderantziz izan zen. Adibide bat eman dezagun: aetzek baxenabartar edo ipartarren berrikuntzak eraman zituzten goiti beren ibarrera, XVIII. mendeko lehen testu historikoak agertu baino lehen gainera:

- *ll* eta *ñ* ozenen despalatalizazioa⁹
- *izan* aditzeko aldaeren monoptongazioa: *niz*, *hiz*, *gira*, *zira*, *zirate*
- *edun* aditzeko aldaeren monoptongazioa: *nu*, *yu*, *gitu*, *zitu*
- *xuketa* izeneko tratamendu ez alokutiboa 2. pertsona singularrean.

Estatuen muga politiko-administratiboek zatitzen dituzten hizkuntza auzoen artean ohikoa denez, penintsula iberikoan ere iragazkortasuna izanik, Portugalen edo

⁹ Ezaugarri honek ondoko Baigorri ingururazten du Aezkoa ibarreko mintzoa, Nafarroa Behereko ibar horretan ere Lapurdi gehienean bezala despalatalizazioa baitago, auzo ibar Garazin ez bezala, nahiz Garazin *il* & *in* ageri den Etxepareren garaian (xvi), baina egun palatalizazioa dago Garazin, Zuberoan edo Nafarroa Behereko ekialdean bezala. Halaz guztiz ere, Baigorri ibarraren ondoan dauden Garaziko herrietarat goazen ber, despalatalizazioa entzuten hasten da. Garaziko hainbat herritako hiztun batzuen gan, gainera, polimorfismoa dago. Lapurdi gehieneko eta Baigorriko mintzoetan ez dago ozenen palatalizazio automatikorik eta egun bederen, oztibartarrentzat prestigioa dute Baigorriko aldaerek, horregatik, Garazin mintzo zainduxeagoa edo landuagoa erabiltzean, litekeena da baigorriarren aldaerak entzutea, jo dezagun, idaztean, liburuetan edo Elizan. Garazin ezagutzen ditugu hiztunak inoizka palatalizatu gabe, *ll* edo *ñ* ez, *il* edo *in* ahoskatzen dutenak, Hergarai ibarreko Altzietan edo Ahatsan gertatu zaigun legez.

Espanian sortu den hizkuntza-berrikuntza bat beste estatura iragazi izana gertatu izan da. Fernández-Ordóñezek dioenez (2011: 69), XIII. mendetik harata penintsularen hegoaldean berrikuntza foniko edo gramatikalak izan dira, muga politikoa bi norabideetan gurutzaturik hedatu direnak.

3. Zaraitzuko *uskara*-ren bilakabide sorta bat

Atal honetan Zaraitzuko *uskara*-ren ikuspegi orokor bat eman nahi dugu, baina ezagutzen dugun testu zaharretatik abiatuz. Bi testu baliatu ditugu nagusiki: guk dakigula ibarreko zaharrena, Berrade izeneko Otsagabiko apez batek 1780an ondu zuen predikua¹⁰ (cf. Santaziliaren 2016ko edizio bikaina) eta bigarrenik, ia mende baten buruan Jaurrietako Sanper apezak 1869an Bonaparterentzat itzuli zuen San Mateoren ebanjelioa (in Pagola, Iribar & Iribar 1997); hizkuntza-aberastasun handikoa da ebanjelio hau eta horregatik iruzkinak egiteko aintzat hartu dugu. Bi testuen artean iragan ziren ia 100 urteetan hizkuntzan aldaketa gardenik izan ote zen jakingarri da filologoarendako. Ibarreko herrietako katixima gehiago dago, Oron-tzeko bi eta Itzalleko eta Igariko bana, eta ezaugarri batzuen bila horietara ere jo dugu so egiteko. Bonapartek 1872an argitaratu Jaurrietako adizkiak ere baliatu ditugu alderatze lanerako.

xx. mendeko berri guhaurek 1982tik harat zaraitzuarren ahotik bildu emaitzen bidez dakargu, baina ez dugu Artolaren ekarria ahantzi nahi izan. Lehenagoko zaraitzuarren mintzoaren berri dakargu Ziriako eta Federiko Garralda nahiz Zoilo Moso otsagabiarren lekukotasunen bitartez, baliatu dugu haien *uskara* behartu garenean. Ezaugarriak klasikoak edo ezagunak diren adibideetan ez dugu iturria adierazi, baina denborari dagozkion gaitan garaia berri dakargu xuxen, nahiz kronologiaren arlo honetan ditugun mugak eta gabeziak handiak izan, xviii, xix eta xx. mendeetako testuak baitira ditugun bakarrak; horiek baino zaharrago Zaraitzun, perpausak edo leku izenak dira.

Schneiderrek dioen legez (2004: 90), funtsean idatzizko nahiz ahozko lanabesak baliatuz lan egitean, beti behar da ahalik finen ibili:

Working with written data requires somewhat more judgement and assessment than an analysis of audio recordings, but the difference is a matter of degree: essentially, with both approaches the goal is the same, and the pathways to reach it are very similar.

3.1. Arkaismoak Zaraitzun

Ezaugarri zahar ugari gorde dira Zaraitzuko mintzoan, Euskal Herriko gainerateko mintzamolde gehienetan berriztatuz joan direnak. Nafarroa Garaiko ekialdeko saihetsean eta mendi artean kokaturik dago ibarra eta komunikazio maila apala ukan du Euskal Herriko erdialdeko euskaldunekin.

¹⁰ «Such marginally relevant text types comprise what Kytö (1993: 117) calls «scripts», «texts written to be spoken», including sermons, for instance» (Schneider 2004: 91).

Arkaismoen zerrenda sobera ez luzatzeko ez ditugu hona tasun batzuk baizik ekarriko:

3.1.1. Alderdi fonikoan *rz* kontsonante taldeari eutsi zioten zaraitzuarrek, *-tarzun* atzizkia ageri zen ibarrean edo *amaborz*, *berze* aldaerak (Otsagabia, 1982).

3.1.2. Zaraitzuarrak ez zihoazen hego-nafarrerarekin batean *eu* > *au* berrikuntzan: *euli*, *eultz*, *euri*, *eutzi* ‘utzi’ ahoskatzen zuten. Itzalleko 1827ko katiximan *deus* eta *daus*, bi aldaerak ageri dira; hego-nafarreraren auzo herria da Itzalle. Testuaren idazle Benito Gil (1801-1870) ez zen Itzalleko zaraitzuarra, Adoingo urrauldarra baizik. Gainera, testua 1827an idatzi zuen eta ez 1727an, hala baitakar katiximak erraturik.¹¹

3.1.3. Euskaraz ez da batere ohikoa ablatibo pluraleko atzizkian ttap kontsonantea beti ahoskatzea, baina zaraitzuarren azentu sistemagatik ahoskatzen zen. 1780ko testuko adibideak dira *cueticaric* / *alde gucietaric* / *obispoeticaric*, baina XX. mendearen bukaeran ere *-etarik* osorik ahoskatzen zen ibarrean: *koitarik* ‘horietarik’ (Otsagabia, 1982). Baita denborazko atzizkian edo partitiboan ere: *patakak eregiten tielarik* / *doctrinarik* (Espartza, 1982). Berebat, beste euskalkietan bokal artean galtzen diren *r*-ak ere ahoskatzen ziren Zaraitzun, bokalaren sinkopa gertaturik, sekuentziaren bigarren kokagunean *r* duen *muta cum liquida* taldea gelditu zelako: *gaztezutuan eon nintzan fan naiak Ameriketra, baia enitzan fan Ameriketra, orai ya eniz fanen, orai ya ez* (Jaurrieta, 1982).

3.1.4. Hondarreko mendeetan plural hurbilaren erabilera aldapan beheiti abiatu da ekialdeko mintzoetan. Adibide lexikalizatu edo fosilduetan izanik ere, nabarmenago ageri zuen plural hurbila Zaraitzuko euskarak hego-nafarrerak baino. 1780ko testuan badira etsenpluak: *cuec gucioc* / *senar emazteac onesiz gucioc batac berceari* / *gauza cuec gucioc* / *gure arimac eta eserzra gucioc salbacioaren videan*; ikus *cortan bereon* ere (1780: 89) eta Jaurrietako Sanperrek Bonaparterentzat 1866an idatzi katiximan: *firmequi proponitcen zut zure graciarequin ez zure ofenditcea bereon*. Gerora ere irauin zuen: *oraiko aldeon*, Otsagabiko Zoilo Mosok idatzia (1969); cf. J. Estornés Lasa (1985: 84). Mosok atsotitz batean dakar ere: *marxuan lañua narastion, aprila elurra karastion* ‘hasta aquí la niebla en marzo, hasta allí la nieve en abril’ (1969: 64).¹² Zaraitzuarrena zen *goizion* ere. Aezkoan ez da era honetako adibiderik ageri, nahiz osagai gramatikalenetan entzun daitezkeen *gaurok* / *biok* / *iruok* / *guziok* / *berok* adibideak, edo izen arruntetan *aizpok* / *anearrebok* / *zarrok*...

3.1.5. Soziatiboan era zaharra eta berria entzuten ziren: *gastoarequi*, *norequi* / *batequin*, *miarequin* (1780), baina halaz guztiz ere, predikuan era berria nagusi da. XX. mendean aldaera zaharrak zutik zirauen, baina era berriak nagusi zebiltzan: *kasatu ta familiareki* / *alorrian aitzurrarekin*; *aziendarekin*, *bei ta ardi* (Otsagabia, 1982).

3.1.6. Munduko hizkuntzetan partitiboa eta ablatiboa loturik egon ohi dira. Lotura horren aztarnatzat jotzen dute hizkuntzalariek euskaraz mugimenduaren abia-

¹¹ Gorka Lekarozek argitu du afera *Lingua navarrorum* blogean.

¹² Otsagabiko Zoilo Mosorena da *Aezkoa’ko mugatik karabineroen txabola lartion*, baina «txabolala artio» izan behar du hori; cf. J. Estornés Lasa (1985: 34).

gunea partitiboaren morfemak adieraztea; *-rik* zerabilten zaraitzuarrek leku izen berezietan: *Aezkoarik* / *Iruñarik* (Espartza, 1982); *Espartzarik geinbera batre* (Jaurrieta, 1982).

3.1.7. Entzun genien zaraitzuarrei instrumentaleko txistukari apikariaren adibide bakan, eman dezagun, Espartzan eta Jaurrietan: *eblis* ‘ibiliz’ nahiz *tenbraz* ‘denboraz’ (Jaurrieta, 1982). Berebat, Orontzeko katiximan bi aldiz ageri da *obras*, baina aetzek eta nafar anitzek ez bezala, nagusiki aldaera lepokari zaharra zerabilten euskaldun zaraitzuarrek, ondoko Zuberoan edo Erronkarin bezala.

3.1.8. 1415 urte inguruan Machin de Çalua nafarrak *yruroguey et amaui florin* dakar gutun ezagunean, baina egun (*h*)*iruretanogei*, *lauretanogei* eredu inesiboduna nagusiturik dago Nafarroan, saihestetan ageri da (*h*)*irurogei* eredu: Sakana gehienean, Araitz ibarrean, Goizuetan eta Zugarramurdin; (*h*)*irurogei* eredu (*h*)*iruretanogei*-rekin txandaka, berriz, Imotzen, Basaburu Handian edo Doneztebe aldean. Eredu inesiboduna Ipar Euskal Herrian nagusiturik dago eta Zuberoaraino heltzen da, gainera, baina Lapurdi itsasaldean *tan* gabeko eredu dakar *EAE*Lek Ziburun. Erronkariarrek egiten zuten bezala, *tan* gabeko zenbakiak ageri ziren Zaraitzun: eman dezagun, *iruroguei* dakar Sanperrek ebanjelioan (43) eta Jaurrietan *laurogei* bildu genuen (1982), baina ondoko aetzek (*h*)*iruretanogei*, *lauretanogei* era gure ustez berria egiten dute; cf. § 6.3.

3.1.9. Euskara Arkaikoko deixi hirutarren araberako artikulu zaharren aztar-nak ezagutzen ditugu testu zaharretan (Manterola 2015; Martínez-Areta 2013: 294-299): *bat* eta *bertze* izenordainek artikulu zaharra itsatsirik daramate Aezkoako eguberrietako kantu batean: *ofrenda onik emako dugu portale Belenekora, batorrek urres bertzeorrek mirra, Belenek insenso atxona*. Zaraitzuko Berrade apezak hori bera dakar prediku batean: *condenatu bear ducie vatorrec eta verceorrec* (1780: 93).

3.1.10. Ekialde hertsian ohi bezala, hizkuntzaren determinazio maila apalagoko formak zerabiltzaten zaraitzuar euskaldunek. Hurranen adibidean perpaus inperstonalaren osagarri zuzena mugatzailerik gabe ageri zaigu: *solo etse batean saltzen zen ardo* (Espartza, 1982); ikus beste hau ere: *xan ogi eta urdaki* (Jaurrieta, 1982). Etsenplu gehiago: *oroan beltx eder nu^en, bai, onen gisa, onen gisa beltxik nuen biloa* (Espartza, 1982) / *ardo guti, ur eta kala bizi guzian* (Jaurrieta, 1982).

3.1.11. Nafarroa Beherean ez bezala, baina Zuberoan legez, aditz nagusian *-iren* & *-turen* etorkizuneko aldaerek iraun zuten Zaraitzun. Adibideak 1780ko testukoak dira, sinkopa gora-behera: *eroriren, saunsiren* / *aituren* & *aitren, alborotatren, alcanzatren, apartatren, arturen* & *artren, baratren, condenatren, confesatren, confirmaturen, conjuratren, convertituren, ezcapatren, ilundren, izagundren, logratren, llegatren, manifestatren, movitren, obratren, resucitatren, parcatren, patren* ‘ordainduko’, *salbatren, turbatren*. xx. mendean ere honela zen: *ebliren, egorriren, eroriren, eseriren, ikasiren, ikusiren, itzuliren* eta *xardokiren* dakartza Zoilo Mosok Otsagabian xx. mendean 60ko hamarkadan. Herri berean bildu zuen Artolak *ségituren* (2004: 50).

3.1.12. *jaugin* aditzaren forma trinkoak ibiltzen ziren Zaraitzun: *ziauri* ‘zatoz’, *ziaustie* ‘zatozte’ eta *chaustie* ‘xauztie’ 1780ko testuan. 1869koan *tzauri* ‘zatoz’. Baita *enaugi kona* ‘hator hona’ ere. Azkuek *dagun urtean* bildu zuen Zaraitzuko atsotitz batean. Aezkoan ez dago erabilera honen lekukotasunik.

3.1.13. Nafarroa Beherean ezaguna da *zituzten* > *ziuzten* disimilazioa eta hedatuz joan da hondarreko bi mendeetan; *zuzten* ere entzun ohi da eskualdean, baina *ziuzten* berrikuntza disimilatua ez zen Zaraitzura heldu. Artolak (2003: 95) aldaera ugari bildu zituen Jaurrietan 1989-1993 bitartean: *ztien*, *ziztien*, *zuzten*, *zituzten*, *ztuzten*. Zaraitzuko 1780ko testuan ere *zituzten* ageri da, nahiz 1872an laburturik dakarren Bonapartek Jaurrietan *ztien*, pluraleko subjektuaren morfema *te* ez, *e* delarik.

3.1.14. Perpaus konparatiboetan morfema genitiboa ageri da Zaraitzuko Otsaga-bian: *óri da txípi, mártá ta kóyen beño txípiago* (Artola 2004: 8).

3.1.15. Perpaus konparatiboetan *-a bezala* egitura zaharra gelditu zen: *denboras faten gintzana bezala* ‘garai batean joaten ginen bezala’ (Espartza, 1982).

3.1.16. Xedezko egituretan *gatic* atzikia aditz laguntzaileari loturik ageri da: *argui zangatic* ‘argitu dezan’ dakar Sanper jaurrietarrak (1869: 25). Ondoko Aezkoan entzunik gaude *tzuka ditengatic* ‘lehor daitezen’ erakoak (Abaurregaina).

3.1.17. Kausazko perpausak dira Sanperren *ni nizan caso* ‘ni naizela eta’ (1869: 36), *aborrecitric izatra guciez ene nombre den caso* (1869: 37). Aezkoan ere ibiltzen da: *gala ibili kasos* ‘hala ibili izanagatik’ (Abaurregaina). Hedadura zabala du erabilera honek eta Lazarragaren lanean ageri denez zahartzat jotzen ahal dugu. Eskualdean ere badira etsenpluak: Bidankozeko Mendigatxak *tenpra dela kasoz* dakar (J. Estornés Lasa 1984: 83) eta Joakin Lizarragak ere baditu adibideak.

3.1.18. Hitz zaharren edo hauen adiera zaharren bilgune zen Zaraitzuko *uskara*: *bakotx* ‘bakarra’ —Otsagabian *Lerbakotxa* toponimoa dago—, *barren* ‘peko alderdia’,¹³ *xatandre* ‘erbinudea, andderederra’. Euskal Herriko beste bazterretan ageri dira Zaraitzun bildu diren beste hauek ere: *bukatu* —*akabatu* ere badakar 1780ko predikuak—, *itxiki* ‘biztu’, *lez* ‘bezala’ —Federiko Garraldak atsotitz batean dakar: *kalles ardi gabe dun zorrak lez, etserik urrun*, baina ez dago argi *errakun*-a Zaraitzun ala Erronkarin kokatzen ote duen (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985: 89)—, *udazken*. Bestalde, Azkuek *jazo* ‘gertatu’ hitza bildu zuen ibarrean.

3.1.19. Aldaera lexiko zaharrak genituen Zaraitzun: *abaldu* ‘afaldu’, *abari* ‘afarria’, *anae* ‘anaia’, *bage* ‘gabe’, *ebil* ‘ibili’, *ekusi* ‘ikusi’, *etse* ‘etxea’ —*borda de Barrenése* eta *bordaxarra de Eseberri* ditugu Ezkarozeko izenetan (Nafarroako Gobernua 1995: 59)—, *eutzi* ‘utzi’, *gendu* ‘kendu’ —Berriain idazleak ibilia eta baita xx. mendeko Erronkarin ere; Larraungo Oderitzen *jendu* entzun dugu—, *lenbizikorik* ‘lehenik’, *onetsi* ‘maitatu’ —xviii. mendetik harat Ipar Euskal Herrian guti erabilia—. Maileguetan *natibitate* ‘eguberriak’ hitza aipa daiteke, Erronkarin eta Zuberoan bezala.

3.2. Zaraitzuarren berrikuntza espezifikoak

3.2.1. Zaraitzu ibarreko berrikuntza aski bereizgarria zen hiatoa eta inoiz baita diptongoa ere hausten zuen *g* epentetikoa. Adibide batzuk orokorrak dira, eman de-

¹³ Toponimian bezala, ikus Sanper (1869): *temploco velloa zaticatu cinuen bi partetan, goyenetic barrenalaño, eta lurra icaratu cinuen* (Pagola, Iribar & Iribar 1997: 79); cf. Artola (2004: 7) ere.

zagon, Zaraitzun eta Aezkoan baliatzen diren *ago* ‘ahoa’, *egun* ‘100’ edo *lego* ‘leioa’, baina beste adibide batzuk ez ziren zaraitzuarren erabilera baizik; cf. 1780ko predikua: *begin* ‘behin’, *iragunen* ‘iraunen’. Ondoko aldietan adibide gehiago izan ziren: *begarri* ‘belarria’, *begi* ‘behia’, *egubaxter* ‘ehunaren saihesta’, *logi* & *lodi* ‘lohia’ —Otsagabian *Logibeltza* toponimoa dago—, *xagu* ‘garbi’ & *xagutu* ‘garbitu’, *zagi* ‘zahia’. Toponimian *Ugarkagaña* dago Itzallen eta Uskartzan *Arrigurdina*. Dipton-goaren erdian ere gauzatu ziren: *deguicen* ‘deitzen’ (Mitxelena 1982: 33), *ereguin* ‘erein’ (Sanper 1869) —*patakak eregiten tielarik* entzun genuen Espartzan (1982)—, *negurri* ‘neurria’ & *negurtu* ‘neurtu’. Benito Gilen xix. mendeko Itzalleko katiximan *eutzi* ‘utzi’ dago, baina baita *eguzten* ere (Pagola, Iribar & Iribar 1997: 230). Hauek guztiak g gabe dira ondoko Aezkoan: *bei*, *bein*, *biarri*, *erein* & *erain*, *loi*, *xau*, *xoitu*, *zai*.

3.2.2. Nafarroa Garaian eta Lapurdiko Beskoitzen sinkopak entzuten dira, baina Zaraitzuko galerak dira Nafarroa Garaiko mintzo guztien artean nabarmenenak. 1780ko testuan *dra* ‘dira’ edo *drela* era berriak ditugu, baina gerora aldaera gehiago ezagutu dugu: *gra* ‘gira’, *zra* ‘zira’,¹⁴ *xra* ‘xira’ adizkiekin batean, *tan* ‘dutan’, *tala* ‘duta-tala’ adibideak ezagunak dira, baina 1780an ez zen horrelakorik: *encerracen dituzu*, *asten dituzu*, *balimaitugu*, *figura dezagun*, *iduqui dezagun*, *ones dezagula*, *eser cezayela*. Gerora *aingru* ‘ainguerua’, *amagiarka* ‘amaginarreba’, *ebakrik* ‘ebakirik’, *gámintara* ‘ganibeta’ erako sinkopak ezagutu ziren Zaraitzun.

Guk ibarrean honakoak entzun genituen: *aitso* ‘aitaso’, *aitzurtzra* ‘aitzurtzera’, *Ameriketra* ‘Ameriketara’, *batre* ‘batere’, *bedratzi* ‘bederatzi’, *eblis* ‘ibiliz’, *erzatzen* ‘errezatzen, otoitz egiten’, *kasatrik* ‘ezkondurik’, *lantzra* ‘lantzera’, *tenbraz* ‘denboraz’. 1780ko testuak *balimadu*, *balimalu* eta *balimadugu* aldaerak dakartza, baina *balmadu* bildu zuen Mitxelenak 1958an (1967: 170). 1780ko testuak *-turik* & *-trik* eta *-turren* & *-tren* bukaerak dakartza, aldaketa orduantxe gertatzen ari zela iradokiz bezala; aldiz, aditz izenean *ilceraco* izan ezik, guztiak dira *-zra*.¹⁵

3.2.3. Etxepareren *eguiara* ‘egia’ eta Oihenarten *oinzolarra* ‘oinaren zola’ adibideek erakusten digute berezko *a* duten hitzei mugatzailea lotzean *-ara* bukaera epentetikoa gertatzea ez dela atzo goizekoa. Azkuek (1969: 661) Mugerren aurkitu zuen eta Manterolak (2015: 47, 98. oh.) adibide zahar gehiago dakar tesian: Iburguen Cachopin-eko *solorac* ‘soroak’ eta Landuchioren *abejoera*, erdal ‘abejón’. Denbora iragan arau, ordea, Zaraitzun iraun zuen ezaugarri honek eta sendo gainera, sistematikoa zen. Sanperrek are bokatiboan dakar: *erran cizun: alabara, izan zazu confianza, zure fedea sendatu ztu* (34). Konparazioan ere bai: *andiago ezic elizara* (40).

Lekukotasun zaharretan 1610erako dakar Salaberrik (1996: 224-225) *peco landara* ‘la vega de abajo’ Otsagabian eta 1680ko *Lezaldeco meacara* Jaurrietan. 1780ko testuan mailegu sorta ederrak darama itsatsirik epentesia —*eman zaucun sententia*,

¹⁴ 1780ko Otsagabiko predikuan *zradie* ‘zirate’ ageri da eta halaxe dakar Bonapartek ere 1872an Jaurrietan bildurik, baina xx. mendean *zraie* entzuten zen herri horretan.

¹⁵ *adorazra*, *arzra*, *celebrazra*, *corregizra* eta *reprendizra*, *deseazra*, *desterrazra*, *ecuzra*, *eguitra*, *ematra*, *enzuzra*, *eserzra*, *galzra*, *izagutza*, *juzgazra*, *lograzra*, *notificazra*, *onestra*, *padecizra*, *santificazra*, *trabajazra*, *vilazra* eta *juntazra*. Baita izen eta izenordainen sorta bat ere: *certra*, *guzietra*, *infernuetra*, *kainbercetra*, *vezperetra*.

epentesirik gabe, baina salbuespena da: *zuen arimara / atrevienzara / dotrinara esplicatuz / bere ezpatara buluciric escuan / fortunara / gloriara / zure irara / conbenienciara / ene misericordiara / naturalezara / aitren duten sentenciara / rigurosoago... izanzen duzu erreguen, obispoen eta apez jaunen sentenciara / soberbiara*—, baina euskal hitzek ere berdin berdin biltzen zuten, Sanperren ebanjelioa lekuko: *aitara* (37), *alabara* (34), *amaquiabarbara* ‘amaginarreba’ (31), *astanara* (60), *bilachara* ‘izpia’ (30), *chilimisstara* ‘oinaztargia’ (68), *porrocadrara* ‘urradura’ (34), *udara* ‘uda’ (69). Mailegua da *guerlara* ‘gerra’ (37). Zaraitzun entzun genuen mintzoan ere halaxe zen; cf. Espartzan bildu genuen *dotrinara, bai, bai... eskuko ogia bezala ikasi ginduen* (1982).

Absolutibago mugatuan den epentesiak batere kalterik egin ez ziolarik, beharbada, *r* epentetikoa paradigmagan gaintzi hedatu zen kasuen mugagabeko aldaeretan: *borz urteres / anitz ratorres* ‘anitz unetan’ (Espartzza, 1982); *bata ardirekin ta berzea granja batean / Aragonen, ona... , bat rebañorekin ta, ardiekin berzea tzerrirekin granja batean* (Otsagabia, 1982). xx. mende hasierakoa da Federiko Garraldaren hau, ergatiboaren joko mugagabea dakarrena: *kala ikus daiteke zer mendia bihar duen Kalleziak kainberze ardirek xateko* ‘hala ikus daiteke zenbat mendi behar duten erronkariarrek hainbeste ardik jateko’ (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985: 89).¹⁶

3.2.4. Singularreko iraganeko formen oinarrian dagoen txistukariaren arabera berriztatu ziren *izan* aditzaren pluraleko forma analogiko batzuk: *cinzan* ‘zinen’, *cinzayen* ‘zineten’ (1780). Espartzakoak dira *elkitzen gintzan* ‘irteten ginen’ eta *gendu gintzan* ‘kendu genituen’ (1982), iragangaitz eta iragankor: *gintzan* ‘ginen’ eta *gintzan* ‘genituen’, Artolak (2003: 98-99) aipatu bezala Nor Nork egiturako osagarri pluralekoak ere badira aldaerok. Hurranen adibidean *zintzaien*-en adiera ‘zenituzten’ da garbiki: *cerengatic lenago sugetatu eta obedecitu baicinzyayen demonioaren gusto eta deleiteac, demonioaren erranac, ezi eneac* (1780: 84). Alta, *ezan errokoa ere izanik, *zintzan*-ek ez zuen galdu xedezko balioa: *Acaso emanauzuna cainberce ciencia, cainberce sabiduria, cainberce obligacio emplega cinzan ene ofendicen?* (82). Zuketan *cinzan* ‘haiek ziren’ zen ere: *cala condenatu cinzan viac* (93); *bata eta bercea cinzan sandu* (88). Sinkretismo gehiagoren berri dakar Santaziliak (2016: 113).

3.2.5. Nafarroa Garaian ohikoa den *zaio* eta Nafarroa Beherean ohikoa den *zako* bateraturik bezala ageri da Zaraitzun 1780ko testuan *zaicon* ‘zaion’, baina ageri da *zayo* ere. Bonapartek Jaurrietan 1872an *zayo* dakar. Iraganeko forman *zizaicon* eta *zizayola* dakartza 1780ko predikuak. Orontzeko katixima batean ere *zaico* ageri da eta pluralean Jaurrietako testuetan *zaizco* eta Itzallekoan *ziazco* ditugu Zaraitzun. EKCK XIX. mendeko bost idazle dakartza *zaiko*-ren erabiltzaile, guztiak Ipar Euskal Herrian: Intxauspe eta Arxu zuberotarrak, Manezaundi luzaidarra eta Duhalde eta Zerbitzari lapurtarrak. Zuberoan aldaera nagusia da *zaio*, baina adierazgarri da bostak direla *zako* eta *zaio* aldaerak elkarrengandik urrun ez dauden eskualdeetako idazle. Zaraitzuko *zaiko* aldaera analogikoa izan daiteke: pluraleko *zaizco* izan daiteke eragilea, baina baita Zaraitzun nagusi den *zaiku* ‘zaigu’ aldaera ere. Pentsa liteke geografikoki *zako* eta *zaio* artean kokaturik egoteak ere eragin duela, edo eragile guztiek bultzatu dutela batean.

¹⁶ Her erlazio-izena dela eta, kasu atzizkiei paradigmagan lotzen zaien *r* epentesi bitxiaz mintzatu berri da 2019/X/30ean J. A. Lakarra *Aziti Bihien*aren mintegi batean Gasteizen.

3.2.6. Zaraitzuko bereziak ziren hitz bakan batzuen adibideak dakartzagu: *erru-diatu* ‘inguratu’, *inbusitu* ‘bete’, *kasatu* ‘ezkondu’ —mailegu arras erabilia zen eta aetzak ohartzen dira berezitasunaz—, *oñxunta* ‘orkatila’, *txaixkur* ‘matxinsaltoa’, *txaskatu* ‘zanpatu, hertsatu’.

3.2.7. Zaraitzuko bereziak ziren aldaera lexikook: *aguer* ‘alferra’ —badira Zaraitzun *auger* eta *auffer* ere; Erroibarren, Aezkoan eta Zaraitzun dakar *auffer* OEFA—, *aitaborze* ‘aitabitxia’ & ‘aitona’, *amorze* ‘amabitxia’ & ‘amona’, *añaborma* ‘armiarma’, *barra egin* ‘irri egin’, *basatzerrri* ‘basurdea’, *berzañez* ‘bestenaz, bestela’, *buxkon* ‘murturrekoa’ —Aezkoan *muzikon*—, *deatu* ‘deitu’ —baina bada *deitu* ere—, *eseri* ‘ezarri’, *giago* ‘gehiago’ & *yago*, *guzialen* ‘lehengusina’, *igare / igaretzen* ‘iragan’ —1780ko predikuan, baina Espartzan *igari* bildu genuen 1982an; cf. Zuberoan *igaren* & *igaran*—, *mirin* & *mirigin* ‘so egin’ —1780ko predikuak *miratu* dakar—, *ogatzte* ‘ohea’, *onkitu* ‘ukitu’, *tenbra* ‘denbora’ —ibiltzen da *denbra* aldaera ere, eta Erroinkarin *tentra* & *tentra*—, *txikillin* ‘txikerra’, *xauntsi* ‘jaitsi’ —1780ko predikuan, baina ez daiteke ziurta ez dela *sauntsi*, <s> idatzi du eta badakar testuak *jaunsten* ere—.

3.3. Ekialde hertsiko berrikuntzak Zaraitzun

3.3.1. Diptongoa monoptongaturik, hiru ibarretako izenordain hanpatu genitiboetan *o* bokal berria ageri da XVIII eta XIX. mendeetako testuetan: *nore* eta <sore> «xore» Zaraitzun, *nore* & *ñore*, *yore*, *gore*, *zore* Erroinkarin. Zuberoan *nore* & *nure* eta *ore* ‘heure’ erak ibiltzen ziren, baina XVIII. gizaldian aldaera arruntek forma hanpatuak ordezkatu zituztela dio Peillenek (1992: 270).

3.3.2. Hirugarren mailako erakusle plural berria sortu zen absolutiboan: *kurak* ‘haiek’.

3.3.3. Aditz aldaera trinko batzuk erdi galdurik, haien ordain perifrastikoak sortu ziren. Badira *noaie*, *doayela*, *doaienean* era trinkok, baina baita *juaten den* ‘doan’ edo <s>*iten duzu* ‘dator’ era berriak ere. Jaurrietan *xiten den martxoan* bildu genuen eta Espartzan *xiten den astein* (1982).

3.3.4. Kokagune berezian ager daiteke *ote* partikula ekialdeko Euskal Herrian, aditz nagusiaren eta laguntzailearen ondotik. Zaraitzun Sanperren itzulpenak adibide gardena dakar (1869): *beldurrac dagonez hote mussquito bat, eta tragatzéuncie camello bat* (66). Guk 1982an Espartzan bildu genuen: *eta kori, nola... nola deitzen da ote kori?*

3.3.5. Eskualdeko hitzak dira *aboro* ‘gehiago’, *aizna* ‘aizina, astia’, *arren* ‘beraz’ —iraganean geografia-hedadura handiagoko ukan zuena—, *arres* ‘ardia’, *askazi* ‘ahai-dea’, *beatu* ‘entzun’, *bedatse* ‘udaberria’, *kotta* ‘gona’, *latsun* ‘karea’, *ordoki* ‘zelaia’, *xal* —Nafarroako *aretxe* beharrez; erroinkariarrek *xál*, zuberotarrek *xáhal*—, *xauki* ‘guztiz’.

3.3.6. Eskualdeko aldaerak ditugu hauek: *abia* ‘habia’, *atze* ‘ahantzi’ (Zar & Er) & *áhátze* (Zub), *belli(tu)* ‘iratzarri’ (Zar & Zub), *boronde* ‘kopeta’, *debetatu* ‘debekatu’, *ezetare* ‘ezta ere’, *kontino* —*vizi cinuen lujuriazco vecatu contino batean* (1780: 92)—, *parkatu* —Aezkoan *barkatu*—, *solamente* ‘soilik’, *un* ‘muinak’, *urrutz* ‘urritza’.

Hedadura berezia du *uskara* ‘euskara’ aldaerak. Ez da ekialde zabalean ageri, Zuberoa, Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoa alderdian baizik, baina hego-nafarreran dakarte Elizaldek eta J. Lizarragak; bestalde, *OEHk* Nafarroako Bortzerrietan eta Ultzaman dakar.

3.4. Erronkari eta Zuberoako berrikuntzetarik Zaraitzu bereiz

Aldaera frankori dagokienez, ekialdeko mintzoaren eragin-eremuan zen Zaraitzu, euskal ekialdean sortu eta hedatu ziren berrikuntzak baziren Zaraitzun, baina Zuberoa-Erronkarietako hainbat berrikuntza ez da Zaraitzun ageri eta horregatik, ondoko Aezkoa edo Urraulgoitiko euskararen eitea ere bazuen zaraitzuarrenak. Kallesek eta zuberotarrek berdin berriztatu tasun hauetan, aldaera berrietarik bereiz zihuan Zaraitzuko *uskarara*:

3.4.1. Zaraitzuarrek ez zuten ez aetzen ezta zuberotar edo erronkariarren azen-tuera; cf. *kárrikan* ‘kalean’, *pátakala* ‘patatara’ (Otsagabia, 1982); cf. *gámintara* ‘ganibeta’ ere.

3.4.2. *i-u > u-u* asimilatu ez izanean.

3.4.3. *ai* bilakatu den kasuetan *au* diptongoari eutsi izanean.

3.4.4. Sudurkari aitzineko *o*-ren izaerari eutsi izanean: *konek* ‘honek’ vs. *hunek*.

3.4.5. *abendu*, *boronde*, *sandu*, *ongi*, *zango* erako kontsonante taldean herskari ahostuna izatean.

3.4.6. Hitz bukaerako kontsonante sudurkariari eutsi izanean: *axkon*, *xabon* edo *sason*. Aldiz, Erronkarin **-one* zaharrak *-õi* eman zuen: *azkoï* ‘azkona’, *xipoï*, erdaraz ‘jubón’ eman duena, Mitxelenak (1954: 135) ‘justillo/corpiño’ dakar adiera.

3.4.7. *gaitz* edo *goiz* erako aldaerak palatalizatu ez izanean.

3.4.8. Hainbat aldaeratan Zaraitzu alde batetik zihuan aldaera zaharra zuela, baina Zuberoa eta Erronkari biok batean berriztaturik: *anitz* / (*h*)*anitz* —nahiz palatalizatu gabe Belapeireren garaian *hanitz* aldaera zegoen Zuberoan—, *korputz* / *k(h)orpi(t)z*, *mutil* / *mit(h)il*. Bestalde, Zaraitzun *edoki* & *iduki* ibiltzen ziren, baina Erronkarin *uduku* eta *eroki*; aldiz, Zuberoan *edüki*; *ekun* ere bazen Erronkarin, Zuberoan lehenik *ükhan* eta ondotik *ükhen* izan dena. Franko heda liteke zerrenda hau.

3.5. Zaraitzu eta Erronkariko berrikuntza espezifikoak

3.5.1. Morfologian gauzatu zatekeen *k*-ren sorrera erakusleen eta horiekilako adberbio batzuen hitz hasieran. Berrikuntza historikoa da, xvi. mendeko Burgiko tes-tuan ez da ageri eta Ros erronkariarrak ere ez dakar adibiderik bere gutunetan.

3.5.2. Erakusleetan aipagarri da *kuek* ‘hauek’ aldaera, ingurumarian Erronkarin ageri dena. Hona Otsagabiko Berraderen adibide bat: *Jaungoico berac eseri ciauzcuzun amar mandamentu cuec eta premiotan ofrecicen diaucuzu cerua* (1780: 78).

3.5.3. «haiei» datibo morfemari dagokion *e*-k ezkerrean aditz erroko *u* duenean, tinkatu eta *b* bilakatzen da *u* bokala Nafarroako Burundan eta Baztanen. Hori bera gertatzen zen Zaraitzun eta Erronkarin. Hona Bonapartek Jaurrietan bildu emaitzak (1872): *dabet* ‘diet’, *daben* & *dabek*, *dabegu*, *dabezu*, *dabezie*; *dabe* aldaerak ‘die’ eta ‘diete’ adiera du, ez da bereizten subjektua «hark» ala «haiek» den; bereizketarik eza Gipuzkoan ere guztiz arrunta da. Iraganean *naben*, *aben*, *ginaben* ditugu, baina sin-kretismoa dago *zaben* eta *zinaben* aldaeretan, horietan subjektua singularra nahiz plurala baita. Osagarria plurala denean txistukaria herskariari josirik doa eta *te* da datibo morfema Zaraitzun: *Jesusec ematen zauztelari* ‘zizkielarik’ *instruicio seguitcen drenac* (Sanper 1869: 36).

Erronkarin *dabeid* ‘diet’, *dabei* ‘die’, *nabein* ‘nien’, *zabein* ‘zien’ aldaerek erakusten digute *u* bokala kontsonante bilakatu dela.

3.5.4. Bi ibarrotan ageri zaizkigun hitzak: *autx* ‘frantziarra’, *eraugi* ‘ekarri’, *odoi* ‘ortotsa’ —adieraz ‘hodeia’ ere bada, *odei* dakar adiera horretan 1780ko predikuak eta baita Bonapartek ere Otsagabian (1868, 1869): *odeac*—, *xardoki* & *xardokitu* ‘mintzatu’.

3.5.5. Aldaera bereziak dira *berzala* ‘bestela’, *boronde* ‘kopeta’, *izagundu* ‘ezagutu’ (Zar) & *izaguntu* (Er) —cf. *ezondu* Aezkoan, *ezagundu* (hego nafarrera, J. Lizarraga) & *ezaundu* (nafarrera); ikus Landuchioren *ęaundu* (1562)—, *magal* ‘hegoak’.

3.6. Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko berrikuntzak

Hiru ibarrak mendi inguru beretsuan egonik, biztanleek laneko jardunbide iduriak ukan dituzte, inoiz elkarrekin lan eginik; auzokotasunaren hatsarreak pentsarazten digu berrikuntzok eskualdean garatu direla, hedadura handirik bildu gabe izanik ere:

3.6.1. Hitz guti batzuetan *u* > *o* aldaketa gertatu da. Zaraitzukoak dira *alkai-zongarri* ‘lotsagarria’, *barraizongarri* ‘barregarria’, *edoki* ‘eduki’, *garizoma*, *laronbat* edo *xardoki* ‘mintzatu’ (Mitxelena 1967: 168). Aezkoan ere bada halakorik: *laronbat* / *laronbat*, *burtzinda* ‘izpia’ / *bortzinda*, *giltzurrun* / *biltzurrun*, *etxukandre* ‘etxe-koandrea’ / *txokandre*, *burrusta* ‘parrasta’ / *borrusta*, *komuski* & *komunski* / *komoski*. Erronkarin ere bazen halako zerbaite: *eroki* ‘eduki’, *iror* ‘hiru’, *xardoki* (Mitxelena 1954: 130).

3.6.2. Hitz hasierako *j-ren emaitzan, zuberotarren [ʒ-] hots sabaiaurreko ahos-tuna ez, *x*- txistukari ahoskabea zerabilten zaraitzuarrek, aetzek eta hego-nafarreraren barreneko mintzo frankok bezala. Mailegu batzuetan bazen [x] belarra ere, baina hots guztiz berria dirudi eskualdean. Arakil ibarretik Pirinioraino *x*- txistukari ahoskabea ibiltzen zen Iruñeaz behe-tiko ibarretan gaindi; cf. Zaraitzuko *xuntatzen gra kárrikan* / *jende anitz xiten baita Frantziarik eta koitarik* (Otsagabia, 1982). Ez dakigu noizkoa den berrikuntza. Hualdek (2017: 186) xvii. mende inguruan kokatzen du [ʒ-] > [f-] ahoskabetzea.

3.6.3. Ez da aldaketa orokorra eta ez dakigu Zaraitzun ba ote zen, baina hitz batzuetan Aezkoa-Erronkarietan *oi* > *ei* disimilazioa zegoen. Aetzenak dira *einaztura* ‘oi-

naztargia' / *oinaztura*, *eilalamia* 'lamia' / *oilalamia*, *eino* 'oraindik' / *oino*, *Jangeikoa* / *Jangoikoa*, *oreitu* / *oroitu*, *Ordeikoa* 'Ordokikoa' —herskaria disimilaturik—. Erronkarin adibide bakan dugu: *eino re*, *Jangeikua* & *Juangeikua* (Mitxelena 1954: 134).

3.6.4. Euskaraz ez da ohikoa nongotasuna adierazteko *-tik* & *-ti* atzizkia ibiltzea. Ez dakigu erdal eraginari zor ote zaion eta ez dakigu Ipar Euskal Herrian honelako erabilerarik baden, baina ohikoa da hegoaldeko Pirinioko euskaran. Zaraitzuko adibideak dira honako hauek: *nik ama nuen kandik*, *Otsairik*, *eta gero*, *pues klaro*, *tiratzen nuen*, *familia guzia faten gintzan kara*, *Otsaira* (Espartza, 1982). Jaurrietan *Iruñarik da* entzun genuen 1995ean. Ondoko Aezkoan *etxinat nondi diren* 'ez zakinat non-goak diren' bildu genuen Hiriberrin edo *gandig ze* 'hangoa zen' Abaurregainean.

3.6.5. Adlatiboa mugatzaile eta guzti *-ara* eran ageri da atmosferarekin lotuak diren forma berezi eta itxuraz berri batzuetan: Otsagabiko Zoilo Mosok *guziek itzalara* (62), *ilunbiara* 'a oscuras' (61) eta *guziok berokiala* (64) adibideak dakartza. Erronkariko Uztarrozen ere bada adibiderik (1968): *eta izarri diágun igúzkiara eta gizonen atorrák ere bai* (J. Estornés Lasa 1982: 484). Aezkoakoak dira *itzalára gaude* vs. *itzaléra gaza*, biak Abaurregainekoak; baita *ze gústoan zauden iduzkiára* adibidea ere (Orbara).

3.6.6. Lehen mailako erakuslea iharturik du *guciau* egiturak (1780: 77), baina determinazioa pleonastikoa izanik, berrikuntza ere badago Zaraitzuko 1780ko *trabaju cau guciau* bezalako egituretan. Aezkoan ere honelako aldaerak entzuten genituen xx. mendeko 80ko hamarkadan: *oek atriz goek* 'aktorea hauek' / *sierra gori guzi ori* 'mendilerro hori guztia' / *gura mendi ura* / *ebek izen goek* 'izen hauek'. Ez dakigu Erronkariko berri. Iduriak dira Bizkaiko *ori gixon ori* erako berrikuntzak ere; cf. § 3.1.9.

3.6.7. Femeninoko morfema pleonastikoa ageri da noketako adizki batzuetan: *nagun* 'dinagu' dago Zaraitzuko Jaurrietan (1872), Aezkoan egun *nagun* & *noun* dena. Erronkariko Bidankozen Bonapartek *digun* 'dinagu' bildu zuen eta José Estornés Lasak (1982: 484) *diágun* dakar Uztarrozen 1968an.

3.6.8. Hona aldaera berezien sorta bat: *fan* 'joan' —1780ko predikuak *juan* dakar—, *jineti* 'sinetsi', *kristio* —Aezkoan eta Zaraitzun, baina Erronkarin *kristiaï*—, *obenena* 'hoberena', *oron* 'ordua' —(Zar, Ae); Aezkoan hitz elkartuan baizik ez: *oro-mata* 'ordu bata'; Erronkarin ohiko *oren* ibiltzen zen—, *pataka* 'patata' —Erronkarin *patata*—, *soñegi* 'sorbalda' —Aezkoan *soinegi*—.

3.7. Euskal Herriko ekialde zabaleko berrikuntzak Zaraitzun

3.7.1. Nafarroa Behereko ekialdean eta Zuberoan bezala, diptongo ondoko palatalizazioa zegoen ozenetan Zaraitzun: *beño* 'baino', *gañan* (1780). Itzizen *Peñagaña* toponimoa dago. Aetzak despalatalizazioaren partaide dira.

3.7.2. *egon*-en zuketako *diagozu* eta *diozu*, aldaera osoa eta laburragoa baliatzen dira Otsagabiko Berraderen idazkian (1780). Garai bereko Oztibarreko *Alphonsa Rodriguez* itzulpenean ere *diagozu* eta *diozu* aldaerak ditugu (1782). Aezkoan ez dago zuketarik.

3.7.3. Pluraleko ergatiboan *-ek* berrikuntza gauzatu zen bere garaian: *aita eta amec / ecusi baizuzen ysrraelitec* (1780). Aetzak isoglosaren barrenean dira.

3.7.4. Datibo plurala *-er* zen: *coyer, gastoer* (1780), baina aetzek *ei* egiten dute.

3.7.5. Aetzek ez bezala *bat* zenbatzailea mugagabeen jokatzeko zuten zaraitzuarrek ablatiboan. Itzalleko katiximan *formatu zizun corpuza lur pusca batetatic* dugu eta Sanperren ebanjelioan *egoztra beren buruac aldapa gassto batetatic ichasoala*. Espartzan *urte batetatic bertzeala* bildu genuen (1982). Ezaugarri honek argi erakusten du Zaraitzuko mintzoa Aezkoakoa baino lotuago zegoela Ipar Euskal Herriko euskarari.

3.7.6. Singular eta pluralerako balio zuen *bere* aldaera zaharra ez, *beren* dakar Zaraitzuko testu zaharrenean. Leizarragak badakar *beren* forma berria eta Erronkaribarko Bidankozen Hualde Maiok XIX. mendean. Aetzek ere ibiltzen dute *beren*.

3.7.7. Elkartasuna adierazteko, Euskal Herriko mendebal-erdialdeko *-kin batera* egitura beharrean, Axularren edo Beriainen testuetarik honat *-kin batean* era dago Euskal Herriko eskuinaldean, Zaraitzuko Berraderen 1780ko testuan bezala: *consumicen duzu gure viciarequin batean* (77) / *eta arimarequin batean eman ciacozun entendimentua* (77). Berebat, *guciac batean* era dakar (95). Aezkoan *bateo* & *bátio* erak bildu ditugu: *bertzékin bátio* (Abaurregaina) / *bateo* (Orbara).

3.7.8. Prosekutiboa adierazteko, absolutiboan jokaturikako izena + *gaindi* ibiltzen zen Zaraitzun: *bide cura gaindi* (Sanper 1869: 33); *justiciaren ssendac gaindi* (61); *bide bat gaindi* Zoilo Mosok (1985: 52) XX. mendean. Aezkoan inesiboa + *geindi(k)* ibiltzen da: *gor geindi* / *gor geindik fanik* / *Suizan geindik* / *Afrikan geindik* (Abaurregaina), baina ez da era bakarra; *gor barna* (Aria, Abaurregaina) erakoak ere ibiltzen dituzte aetzek.

3.7.9. Datiboaren aditz morfemetan *ku* alomorfo ahoskabea baliatzen zuten zaraitzuarrek adizkian *gu* izenordaina islatzeko; cf. *zaiku* 'zaigu' Otsagabia, Jaurrieta eta Itzalleko katiximetan. Nafarroa Behereko Arberoa, Landibarre, Oztibarre edo Amikuze aldera jo behar da *zauku* gehiago entzuteko, eta Zuberoako bazterretan ere *kü* nagusitzen da. Garazin *gu* gehiago ibiltzen da *ku* baino eta Aezkoan *gu* ibiltzen da.

3.7.10. Nafarroa Behere eta Zuberoan bezala *ta* zen 1. pertsona singularraren morfema adizkian: *diatazu* 'dit' zuketan, *dezatala* 'dezadala' (1780: 88). Aezkoan *da* ibiltzen da: *zeida* 'zait', *dadazu* 'didazu'.

3.7.11. Nafarroa Beherean, Zuberoan eta Aezkoan bezala, 2. pertsona pluralen *zue* > *zie* palatalizazioa ageri da Zaraitzun: *ducie* 'duzue', *dauzquiciet* 'dizkizuet' (1780); *zaizie* 'zaizue', *zie* 'duzue' (1869).

3.7.12. Guztiz errotu ziren Ipar Euskal Herriatikako zuketa eta xuketa tratamendu alokutiboak Zaraitzu ibarreko mintzoan. Hona zuketaren adibide batzuk 1780ko predikuan: *badiaquicie* 'badakite', *eziaquizut* 'ez dakit', *ciciaicozun* 'zitzaion', *dicie* 'dute', *diatazu* 'dit', *diaucuzu* 'digu', *diaucuzu* 'dizkigu', *ciaucuzun* 'zizkigun', *diacozu* 'dio', *ciacozun* 'zion', *diacozugu* 'diogu', *diacocie* 'diote', *diaztequezu* 'daitetze'. 1851n Otsagabian sortu zen Ziriako Garraldak ere zuketan dihardu idazki

batean: *aitu zut* ‘dut’ / *egia duzu* ‘da’ / *galduko duzu* ‘da’ / *itzultzen zu* ‘da’ / *eztuzu* ‘ez da’ / *sorginkeriarik* / *eseri zinuen* ‘zen’ / *nai dizie* ‘dute’ / *artu dizie* ‘dute’ (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985). Guk xuka alokutiboan entzun genituen xx. mende bukaerako zaraitzuarrak. Egun ere aetzek xuketa ez alokutiboa egiten dute.

3.7.13. Bai/ez galderazko perpausetan *a* morfema baliatzen zen Zaraitzun: *orai, ikasten diea dotrinarik?* (Espartza, 1982). Erabilera honetan Luzaide eta Ipar Euskal Herriko barnealde zabala ageri dira, baina ez, ordea, Aezkoako ibarra.

3.7.14. Ipar Euskal Herriko barnealdean eta ekialdean bezala, zehargalderetan *-(e)n- ez* atzizkia zerabilten zaraitzuarrak: *eziaquizut asqui claro erraten dutanez* (1780: 88) / *gero Aezkoan eztakixut badaonez* (Espartza, 1982). Isoglosatik kanpo dago Aezkoa eta Erronkariren salbuespenarekin baita Nafarroa Garaiko gainerateko ibarrak ere.

3.7.15. Iraganeko euskaran bezala, baldintza irrealerako **edin* & **ezan* baliatzen ziren Zaraitzun: *ecus baleza* (1780: 24-25), egun Aezkoan den bezala. Baldintzaren apodosian, berriz, Ipar Euskal Herrian bezala egin ohi zen Zaraitzun: Euskal Herriko mintzo gehienetan ahaleko adiera duen egitura ageri da testuan, baina ‘eginen nuke’ balioan: *ezpaneza Jaungoicoa ofendi, eguinezaque vocic* (1780: 87). Aezkoan ahaleko balioa du *nezake*-k.

3.7.16. Era inpersonaletan aditz iragankorra ageri zen Zaraitzun, egun Aezkoan ohi den legez: *vear dizu manifestatu* ‘adierazi behar da’ / *viozaz deseacen dugun gauza bera* (1780: 90) / *can manifestatu bear dicie* ‘han agertu behar dute’, *mundu guciaren alzinean, orai eguiten dren vecatuac* (1780: 83).

3.7.17. Ipar Euskal Herrikoa da funtsean, baina ez Ipar Euskal Herri guztikoa, Zaraitzun Sanperren ebanjelioan aurkitu dugun *-z gañan* & *-z gañetik* egitura kausazkoa, beste alderdi batzuetan *-z gero* dena: *sartu zenaz gañan cala Jerusalemenean, alteratu cinuen ciudade gucia* (60)¹⁷ / *ssin cenaz gañetic Joan zuengana justiciaren ssendac gaindi, eta ezpaiziniñ ginetsi, publicanoec eta emaztequi gasstoec ginetsi cien tembra berean* (61). Halakoak dira Zuberoan: *z gaiñen* / Amikuze-Oztibarreetan *z gaiñ* / Luzaiden *z gainian*. Isoglosatik kanpo dago Aezkoa.

3.7.18. Ondoriozko perpausetan *ezi* ageri da: *baya calaco maneran, ezi vizi baicen Jaungoicoaren beldurric gave* (1780: 91).

3.7.19. Lapurdi eta Nafarroa Beherean XIX. mendean ez zegoen denborazko perpausetako *nean* galdurik, baina nagusituz zihoan *larik*. Zuberoan tinko dirau XIX. mendean *nean*-ek —cf. Intxauspereen 1857ko elhestaldiak—, baina XIX. mende bukaeran *nean* eta *larik* ibiltzen dira Etxahunen lanean denborazko balioan, nahiz oraino moduzko balioari ere eusten zion *larik*-ek. 1780koa prediku zaharra izanik, *-nean* dakar: *jaunsten denean*, baina gerora *larik* ibili da Zaraitzun. Aezkoan *leik* guttiz nagusi da egun, baina inoizka *nean* entzun daiteke eta XVIII eta XIX. mendeetako testuetan ere ageri da *nean*.

¹⁷ Argitalpenean (Pagola, Iribar & Iribar 1997: 60) denbora balioa eman zaio, baina kausaren antzeko zerbait adierazten du.

3.7.20. Ipar Euskal Herriko hitzak ageri dira Nafarroako ekialdean, zaraitzuarrek zerabiltzatenak: *alan* ‘bazkatzen’, *atsalaskari* ‘berendua’, *ardura* ‘usu’, *balima* ‘ontsalaz, ongi izatera’, *beitarte* ‘aurpegia’, *bide* ‘nonbait’ —*vizi cinuen vere vicioan, ezi uste vide cizun ezela arendaco Jaungoicoaren leguea* (1780: 91); Zoilo Mosok *eman bide zakon* (1985: 49)—, *bolatu* ‘hegan egin’, *botiga* ‘denda edo lantokia’ (1780: 77), *ele* ‘hitza’, *erden* ‘ediren, aurkitu’, *errekaitu* ‘mandatua’, baita lanera eramaten den jana ere, *fite* ‘laster’, *kausitu* ‘aurkitu’, *kontent* ‘pozik’, *kosin* ‘lehengusua’, *lotsatu* ‘beldurtu’, *manatu* ‘agindu’, *naro* ‘usu, ardura’, *nasai* ‘zabala, ugaria’, *naskiro* ‘uste dudanez’, *o(i)llarite* ‘egunsentia’, *oro* ‘guztiak’, *prediku* ‘sermoia’, *puxulu* ‘eragozpena’, *sonatu* ‘jo’, *urrandu* ‘hurbildu’, *ustegabekorik* ‘nahi gabe’ —Aezkoan *ustegabekoan*—, *xin* ‘etorri’.

3.7.21. Ipar Euskal Herriko aldaerak dira hauek, inoiz Nafarroako ekialdean ageri direnak, zaraitzuarrek ibiliaik: *anitz*, *batzu* ‘batzuk’,¹⁸ *bekatari* & *bekatu* —Bizkai-Gipuzkoako testu zaharretan badena—, *belaurikatu* ‘belaunikatu’, *berean* ‘bertan’, *biga* ‘bi’, *bozik* ‘pozik’, *egal* ‘hegoak’, *egorri* ‘igorri’, *egunoro* ‘egunero’, *elki* ‘irten, atera’, *enplegatu* ‘erabili’, *ertsi* ‘hertsi, itxi’, *ezi* ‘ezen, ezik’ —baina *ezik* bildu genuen Otsagabian (1982)—, *gerla* ‘gerra’, *gonga* alearen neurri bat da eta likidoendako ere ibiltzen da, 40-46 litro inguru du —Erronkarin *gonka*, Zuberoan *bunka*, *gunka*, *onka* eta *onga*—, *iguzki* ‘eguzkia’, *komesazio* ‘elkarrizketa’ (Sanper 1869) —Amikuzeko Uhartean *komesa*—, *kosin* ‘lehengusu maskulinoa’, *len beño len* ‘lehenbailehen’ —fonetismoak alde bat utzirik, hedaturik dago *lehen baino lehen*—, *lenik* ‘lehenbizi’, *mantenatu* ‘mantendu’, *merexi* ‘merexi’, *muttilko* ‘mutikoa’, *orbat* ‘orobat’ —Aezkoan ‘beharbada’ adierara jo du; *oroat* darabil Elkanoko Lizarragak—, *oritu* ‘oroitu’, *urzo* ‘usoa’, *xaako* ‘zahatoa’, *zerengatik* ‘zergatik’, *zoin* ‘zein’, *zomat* ‘zenbat’, *zomait* ‘zenbait’.

3.8. Zuberoaz kanpoko beste isoglosa hedadura zabal bat

Beste eskema edo irudi geografiko bati dagozkio hurren bi ezaugarriok, hauetan Zuberoa bere gisa doa, tasun zaharrea dirau berrikuntzan eskuhartu gabe, ekialde zabal honetan Zuberoa falta da, beste irudi bat da.

3.8.1. Osagarri datiboa duten *ezan-en aldaera *zki*-dunek lagundu dute agintezko Nor Nork sailean gertatu den *it* > *zki* pluralgile aldaketa, Nor Nori Nork sailean osagarri plurala duten adizkiek, *errazquiucu* ‘esan ieazkiguzu’ erakoek: cf. Aki-zeko apezpiku Suarez d’Aulanek eginarazi katixima, *c.* 1740 (17). Bidelagun dira honetan Lapurdiko, Nafarroa Behereko, Aezkoako eta gainerateko hego-nafarrerako mintzoak. Zaraitzukoa da *guardazquizu* ‘gorde (de)zazkizu = itzazu’ (1780: 78). Zuberoan ez da honela gertatu: *étzak*, *étzan*, *etzátzû*, *etzatzie* erak dakartza Intxauspek (1858: 91).

3.8.2. Xedezko adizkiek orainaldian duten bezalako *d*- ageri zen agintezko aditz laguntzaile analogikoetan Zaraitzun ere: *gasta dezac* ‘gasta ezak’, *iduiqui dezazu* ‘eduki ezazu’, *erran daztacie* ‘erran ieazadazue’ (1780). Materraz geroz XVIII-XIX-etan Lapur-

¹⁸ Aezkoan *batzuk* da nagusi aldaera iragangaitzean (Garralda, Orbara), baina *batzu* bildu dugu Zaraitzu ondoko Abaurregainean.

din eta Nafarroa Beherean halakoxe gertakaria izan da; Aezkoa, Erronkari eta Nafarroa Garaiko hainbat mintzotan ere horretara jo da. Itxuraz nahasketa ez zen Zuberoara indarrez heldu: Intxauspek *ditzagüyála*, *ditzagünála*, *ditzagützüla* erakoetan dakar *d-*, (1858: 93), baina *izagüzü* & *itzagützü* era egiten da agintean; alta, Padillak (2017: 534) xvii, xviii eta xix. mendeetako adibide bana bildu du Zuberoan.

3.9. Nafarroatikako berrikuntzak Zaraitzun

3.9.1. Zaraitzun Nafarroa Garaiko ezaugarri ugari ageri zen, baina ibarra urrun dago Iruñeritik, erdigune nafar horretako berrikuntza ugari ez zen Zaraitzuraino heldu. Ibarreko hegoaldean, xix. mendeko Itzalleko kristau ikasbideak erakusten du, Urraulgoitiko hego-nafarreratik zaraitzuerara dagoen jauzian halako elkargune edo bateratzea gertatu zatekeela, izan ere, Itzalleko katiximan ezaugarri mixto edo hibrido batzuk ageri dira, Zaraitzuko iparrean, Otsagabia batean, esate batera, ageri ez zirenak.¹⁹

Ikusten da Zaraitzuko ezaugarri batzuk Nafarroan hedadura handia dutenak zirela, baina beste batzuk ez dagozkiola hego-nafarrerari baizik: Zaraitzura heldu ziren tasun haietarik batzuek ez dute nafarrera definitzen, honen peko alderdia baizik.

3.9.2. Entzuten zen Zaraitzun ere hego-nafarreran ohikoa den *ai* > *ei* asimilazioa diptongoan, baina ez zen hori ibarreko joera nagusia, ibarraren saihetsean den Aezkoa ondoko Jaurrietako 1982ko adibideak ditugu honakoak: *artzei* ‘artzaina’, *geinbera* ‘gainbehera’, *Otsein* ‘Otsagabian’ *dao*.

3.9.3. Aezkoa barne funtsean hego-nafarreran dagoen tasun berezia da Zaraitzuko metatesi berezi bat: *arratio* ‘arratoia’, *arrazio* ‘arrazioa’, *matio* ‘matoia’, *sario* ‘sarioa’.

3.9.4. Nafarroa Garai gehienez bezala, sudurkari gabeko bukaera zegoen Zaraitzun **-ani* atzizkian: *artzai*, *arrai*, *usai*. Aldiz, palatalazaturik ala ez, Nafarroa Beherean eta Zuberoan aldaera sudurkaridunak ditugu eta baita Baztanen ere: cf. *artzañe*. Bestalde *ardo* edo *kristio* erako hitzetan arrasto sudurkaririk ez edukitzeak ere, Zaraitzuko euskara mendebalera zituen mintzoei begira jartzen zuen.

3.9.5. Beriain idazleak bezala, zaraitzuarrek *ior* ‘inor’, *ion*, *iola*... erako izenordainak zerabiltzaten: *iholaco* ‘inolako’ (1780: 26), non *h* grafemak ez duen balio fonikorik; cf. Manterola (2015: 506-523).

3.9.6. Berranalisiak eragin *i* epentetikoa zerabilten zaraitzuarrek *joan*-en trinkoen singularreko orainean: *noaie* ‘noa’ (1780). Nafarroan xvi. menderako gauzaturik zen berrikuntza, Barasoingo 1593ko *goaye* ‘hoa’ lekuko (Reguero 2019: 441).

3.9.7. *zki* pluralgilea bildu zuten *eduki*-ren trinkoek Nafarroan: Otsagabiko Federiko Garraldak 1918an idatzia da toka *bizkar gañan badauzkiat parrasta bat* (Larrea & Diaz de Ultzurrun 1985: 80); cf. Otsagabiko Zoilo Mosoren (1985: 84) *eskribitrik dauzkit*.

¹⁹ Arrazioa izan daiteke Zaraitzuko Itzalle herria Urraulgoiti ibarretik hurbil izanik bazela herrian halako joera hango aldaeretakoko, ala bestela, itzultzailea herriko apez Benito Gil adoaindarra izan zela, sortzez urrauldarra.

3.9.8. Ez beharbada Nafarroako beste eskualde batzuetan bezainbateko indarrez, baina Zaraitzun ere baliatzen zen 2. pertsona singularraren *y-* morfema adizkien hasieran. Bonapartek ez dakar Jaurrietan *bayu* baizik 1872an, hortik goiti Aezkoako eta Erronkariko *y-* era guztiak *ø-* dira Jaurrietako bilduman: *iz* ‘haiz’, *intzan* ‘hintzen’, *baintza* ‘bahintz’, *einge* ‘hintzateke’, *eike* ‘haiteke’, *uen* ‘huen’, *oke* ‘huke’ & ‘hezake’. Bilduma horretarik kanpo *ut* ‘haut’ dago katiximetan. Halaz ere, xx. mende hasierako datuetan *y-* haboro ageri da Otsagabiko Federiko Garraldaren lanetan: *yago* ‘hago’, *yagua* ‘ote hago?’, *yuen* ‘zen’ alokutiboa, *yut* ‘haut’, baina ugari dira *y-* gabeak haren lanean: *abla* ‘habila?’, *adi* ‘hadi’, *ago* ‘hago’ agintezkoa, *iz* ‘haiz’, *iza* ‘ote haiz?’, *baiz* ‘bahaiz’, *eintzan* ‘ez hintzen’ (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985).

3.9.9. Zaraitzutik ezker Nafarroako eskualdeetan ere hedaturik dauden hitzak dira Zaraitzuko hauek: *arroitu* ‘hotsa, zarata’, *gizaki* ‘gizona’, *nonbre* ‘izena’ —baina bada Zaraitzuko katixima batean *izen* ere—, *oian* ‘mendia’, *regulariki* ‘seguru aski’ —Aezkoako Hiriberrin *errulariki* entzun duguna—, *ugalde* ‘ibaia’ —Erronkarin *ugalte*—.

3.9.10. Nafarroan ohi diren bezalako aldaerak dira Zaraitzuko hauek: *altzin* ‘aurrea’, *errespondatu* ‘erantzun’, *gaztezutu* ‘gaztaroa’ —ez da Nafarroa guztikoa, ekialdeko nafarrek darabilte—, *ongi* —Ipar Euskal Herriko *ontsa* & *untsa* beharrean—, *orañik* ‘oraindik’, *sandu* ‘saindua’.

3.10. Euskal Herriko erdialde zabaleko berrikuntzak Zaraitzun

3.10.1. Pertsona-izenordain hanpatuen absolutiboan *niaur* / *guaur* / *zuaur* era zaharra zegoen Zaraitzun, baina baita *gaurok* & *geaurok*, *zuarori* aldaerak ere (Pagola, Iribar & Iribar 1997: 382-383). Arkaismoan kokaturik baina berrikuntza ere ibilirik, zaraitzuarrak erdibidean bezala egon ziren, izan ere, Aezkoara Nafarroatik era berriak heldu dira: *naurou*, *aurori*, *gaurok*, *zaurori*, hein batean Beriainen *neurau* gogora dakarkigutenak.

3.10.2. Padillak (2017: 414) erakutsi du Zuberoako aditz-izeneko *te* > *tze* aldaketaren kronologian aditz nagusiaren erak bereizi behar direla: 1) *-n* (*edate*); 2) *ozen* + *-i* (*irakurte*); 3) txistukari + *-i* (*ekuste*); 4) *-V* (*ozterate*); eta 5) *-gil-ki* (*jalgite*) erak dakartza Urgelli jarraikiz.²⁰ Zaraitzuko ibarrean 1780ko predikua orduko gertatu da *ten* > *tzen* aldaketa *ozena* + *-i* / *-ki* / *-V* / *-l* erako honako aditzetan: *egorcen*, *eracarcen*, *erorceco* / *elquicen* / *igarecen* / *ilceco* (1780). Salbuespena dirudien *izaguten* ‘ezagutzen’ & *izagutra* ‘ezagutzer’ aditzean beharbada ez dago *-tu* atzizkirik; OEHk *izaundu* dakar Zaraitzun eta *izaguntu* Erronkarin. Nafarroa Behereko eskualde ugartitan denbora luzeagoan eutsi zioten txistukaririk gabeko *-te* aldaera zaharri. Beharbada honek adierazten digu, Zaraitzuk Ipar Euskal Herriko mintzoekin

²⁰ Honela dakar (2017: 424): Zuberoan *-te* vs. *-tze* lehia batez ere *-ki* bukaerako aditzetan gertatu da. *-tze* atzizkiaren hedakuntzaren lehenbiziko zantzuak xvii. mendean hautematen dira, eta bereziki xviii. mendearen erditik aitzina lekukotzen da —xix. mendeko testu zenbaitek *-kitze* itxuraren nagusi-goaren erakusgarri dira—. Aldiz, Zuberoan kontsonante ozeneko enborrei *-te* erantsi izan zaie garai historikoan zehar, *R+tze* ere ezaguna izan arren.

batean ez, baizik eta Nafarroa Garaitik zetorren oldarrarekin batean berriztatu zuela ezaugarri hau.

3.10.3. XVIII. mende bukaeran ahaleko adizkietan ez da *ke* atzizkia Nafarroa Beherean nagusitu oraino, baina Zaraitzuko 1780ko testuan *diaitequezu*, *eztiaitequezu* ageri dira. Nafarroa Garaitik etorri ote zitzaien zaraitzuarrei berrikuntzaren oinarria?

3.10.4. Zaraitzun *-e* zen 3. pertsona pluralaren subjektu iragankorraren morfema, baina bi aldaerak ukipenean diren eskualdean kokaturik dago ibarra, *-e* eta *-te* ibiltzen duten bi eremu geografiko zabalen artean. *-e* nagusi zen Zaraitzun eta ibarretik ekialderat, baina *-te* zeukan mendebalean Aezkoan, horregatik inoiz *te* ageri da Zaraitzun: *cer eguiten dute* (1780: 78). Bonapartek *die* ‘dute’ dakar Jaurrietan, baina Artolak *die* eta *dute* bildu zituen xx.ean (2003: 77). Adizki alokutiboetan subjektu pluralen *e* ageri baita, Santaziliak berrikuntzat jotzen du *te* morfemaren erabilera ibarreko jardunean (2016: 110).

4. Zaraitzuko eta Ipar Euskal Herriko mintzoen iraganaz

4.1. Ekialde hertsiko hizkuntza-eskualdearen eragin-eremuaren barrenean izan zen iraganean Zaraitzu, horrelaxe erakusten dute § 3.3ko ezaugarriek. Halarik ere, zaraitzuarrek ez zuten hizkuntza-batasun hartan erronkariarrek bezainbat eskuhartu.

Euskara Batu Zaharraren ondoko garaian, aldi dialektala hasi zenean, uste dugu Zuberoako eta Erronkariko mintzoek batasun hertsia zutela, enbor nagusitik saihestuxe edo baztertuxe gelditu zirela eta gainerateko euskaldunek berriztatu zituzten hainbat hizkuntza-atalek ekialde hartan egoera zaharrean iraun zutela. Horrezaz landa, mintzo horiek berrikuntza garrantzizko bat partekatu zuten beste euskal mintzoen aurka, «ozena + herskari ahoskabea» clusterra hain zuzen ere: cf. Mitxelena (1977: 353-355) eta Lakarra (2011: 206). Adibide sorta bat dakargu, baina *ul/ü* gorabehera aintzat hartu gabe: *abentu*, *altare*, *borontate*, *boronte*, *entelegatu*, *gonka*, *igante*, *mainku*, *saintu*, *sukalte*, *ugalte*, *zanko*... Ikerlan honetako 3.4. ezaugarri sortak ordezkatzeko du joera hau.

Euskalkien 1998ko sailkapenean Zuazok batera dakuski Erronkari eta Zaraitzuko mintzoak eta horiek elkarturik *ekialdeko nafarrera* deritzan euskalkia proposatu du. Lan honetan aurkeztu ditugun Zaraitzuko ezaugarrien artean, 3.5 azpiatalak justifikatuko luke Zuazoren ikuspegia, baina ez dirudite berrikuntza zaharrak.

Ikusi dugu Zaraitzuko berrikuntza espezifikoen sorta bat ere badela (cf. § 3.2), ziur aski historikoki edo garai jakin zenbaitetan gainerateko euskaldunekiko komunikazio maila apalak halaxe eragin zuelako. Hala Zuberoatik nola Nafarroa Garaiko erdigunetik hedatu diren franko berrikuntza ez dira zaraitzuarren mintzora heldu. Nafarroa Garaiko saihestean eta mendi artean kokaturik, mintzoa bera da lekuko iraganean komunikazio maila apaleko gizataldea izan bide dela zaraitzuarrena. Eman dezagun: Nafarreran hedadura handia duen 2. pertsona singularreko *y*- morfema ahul ageri zen Zaraitzun eta instrumentaleko morfemaren *s* aldaera apikaria ere bakana zen, Ipar Euskal Herrian legez, zaraitzuarrek gehien zerabiltena leporaria zen.

Aspaldiko garaian zaraitzuarrek erlazio hertsian bizi ziratekeen Euskal Herriko ekialde zabalean hedatu ziren berrikuntzak zerabiltzaten eskualdeekin, ugari dira

§ 3.7n agertu diren Zaraitzuko tasun horiek. Alde horretarik uste dugu balio duela garai hartako euskara zaharra aztertzeke lan egitea eta ezaugarri horien izaeraz galderak egitea. Berrikuntza franko daude Ipar Euskal Herrian gertatu ondotik hegoaldera iragan zirenak; eman dezagun, Erronkarira usu, Zaraitzura frankotan eta baita inoiz Aezkoara ere iragan ziren berrikuntzak. § 3.7ko isoglosa sortaren inguruko azterketa historikoak onuragarri lirateke.

Bonaparte printzeak ere hirugarren sailkapenean halako euskalki bat postulatu zuen 1866-68 bitartean: *nafar-zuberera* deitu zuen euskalkian batera kokatu zituen Bonapartek Zuberoa, Erronkari, Zaraitzu, Garazi, Arberoa, Oztibarre, Amikuze, Bardoze eta Lapurdiko Aturrialdeko mintzoak (Yrizar 1981: I, 114-116).

4.2. Stiles-ek (2013: 32-33) adierazten du ez dela aise isoglosak diskriminatzea konexioak eta erlazioak finkatzeko, hondarreko mendeetan hizkuntza bera partekatu duten gizatalde auzoen arteko hartu-emanen arabera eta izan diren gertakari historikoen arabera. Dioenez mendebaleko hizkuntza germanikoen sorrera garai bat izan zen eta argibide anitz berreskura daiteke mendebaleko proto-germanikotik eta iparrereko germanikoak eta mendebalekoak eratzen zuten *continuum*-aren osagaietarik. Hizkuntza ingaevoniarrek osatzen duten mendebaleko azpitaldeak jasan dituen aldaketa anitz mendebaleko proto-germanikoaren isoglosen ondokoak dira, baina badira batzuk lehenagokoak diruditenak eta gainera ipar-germanikoarekin partekatutak. Goi alemaniararen rola *challenge*-a da modelazio historikorako: berrikuntzak txandaka partekatzen ditu, kasu batzuetan bai eta beste batzuetan ez, hala ipar-mendebaleko aldiarekin nola mendebaleko germanikoaren aldiarekin; pentsatu izan den baino konplexuagoa da egoera.

Honek guztiak François-ek (2017) egiten duen azterketa dakar gure gogora: «quand les groupes généalogiques s'entrecroisent». Ez dago Zaraitzuko mintzoan sumatzen ditugun isoglosen egituratik urrun, funtsean beti egon baita Zaraitzu ibarra Zuberoaren ondoan, baina gisa berean, Nafarroa Garaiko ezaugarri ugari heldu da bertara. Gertakari historikoak gogoan ukanik iparrera begira dituen berrikuntzak zaharrak eta Nafarroara begira dituenak berriak direla proposatzea egoki izan daiteke metodologikoki, eta historiako gertakariekin bat etorriko da, naski, baina ez dakigu horrek historia guztia aintzat hartzen ote duen: izan ere, zaraitzuarrek aspalditik Ipar Euskal Herriko euskaldun batzuekin eta nafar euskaldunekin hartu-emaña ukan behar izan dute.

4.3. Ikerlan honetako ondoko 5 eta 6 ataletan aipatuko ditugun bilakabide ugari ez doaz hondarreko garaiko Lapurdi eta Nafarroa Behereko euskara dialekto bakarrera biltzeko Zuazok egin duen interpretazioaren aurka. Era guztietako ñabardurak egin daitezke, baina Zuazoren 1998ko «nafar-lapurterak» azken garaian Ipar Euskal Herriko euskararen gertatu dena bermatzen du. Nafarroa Behere eta Lapurdi arteko iraganbide fisikoa erliebearen aldetik franko eroso da, ez da oztopo orografiko handirik eta horrek ere badu eragina konbergentzia bilakabideetan; aldiz, badakigu Nafarroa Behere eta Zuberoa arteko muga gehiena arras menditsua dela, Nafarroa Garaia eta Zuberoaren artekoa bezala.

4.4. Egun halako nahi bizia dago euskalkien iragana eta euskal mintzoen arteko erlazioak denboran gaindi nola gertatu eta nola aldatu diren sakon ezagutzeko, oraingo egoera dialektala Erdi Aroan zerk baldintzatu edo eragin zukeen jakiteko,

Euskara Batu Zaharretik honat eskualdeak hizkuntzaren eta kronologiaren arabera sailkatzeko. Lapurdi eta Nafarroa Behereko euskara euskalki bakarrera biltzeaz honela zioen Lakarrak:

Zuazok (1998), ordea, Bonaparteren BN biak eta L eremu bakartzat ditu baina harritzen nau L = BN berdinketa horrek, aspaldidanik ezagunak baitira, gutxienez, bigarrenaren berrikuntzak [...] haueitariko asko Z eta Err-rekin batera. Bereizkuntza horiek guztiak berrikuntza edo hautapen aski zaharrak dira, historiaurrekoak, asko...; nago, BN eta L-ren artean bereizkuntzarako arrazoi diakroniko gehiago badela, behintzat G eta ingurukoenean baino. (2011: 211)

Honako berrikuntzak aipatzen ditu: 1) monoptongazioak *nuzu*, *gitu*, *gira*, *zira* adizkietan; 2) *zagon* adizkiaren kasuan bezala aditz trinkoek iraganean *a* izatea; 3) *derama* 'darama' aldaeraren orainaldiko *e*; 4) datibo pluraleko *-er* aldaera, eta 5) **iron* laguntzailea. Antzinatasuna dute batzuek, nahiz *derama* eta *zagon* erakoak berrixkoak diren, baina besteak berrikuntza zaharrak dira, lehen testuak agertzerako gauzatu zirenak. Lakarra bezalako diakronistek horiexei ematen diete garrantzia, iragan zaharreko dialektoen eskema azken bilakabideek baino leialago erakusten dutenei. Areago berrikuntza edo desberdintasuna lehen zatiketari baldin badagokio: iraganean batuago zegoen hizkuntza zatitzen hasi zen garaiko lehen zatiketa edo lehen zatiketa sortari, isoglosa definitzaile horri edo horiei ematen diete diakronistek garrantzi gehien.

Honela dakusate gaia Bower & Koch-ek (2004: 4):

Theoretically, a single change is enough to divide speech communities in this model, and to produce a split in a family tree [...]. Which of the changes should count for subgrouping? Strictly, it should be the first change, for that is the change which produced a split in the subgroups. The second change would then have to be classed as convergence, parallel development or borrowing. In such cases, we can treat chronology strictly (i.e. the first change serves to mark the split and subsequent changes are treated as inter-language diffusion or convergent development) [...].²¹

4.5. Dialektoen zatiketa proposatzerakoan garrantzia du berrikuntzen sailak noizkoak diren jakiteak, baina berrikuntzak mintzo baten barrenean bakartasunean ala beste mintzo batzuk izan zitezkeenekin batean egin ziren zehaztea ere ez da gai hutsala dialektologian, izan ere, denbora eta espazioa daude jokoan, ez denbora bakarrik. Guk ez dakusagu garai historikoan Nafarroa Beherean dialekto bat eratu denik, noiz Zuberoarekin noiz Lapurdirekin berriztatu dute baxenabartarrek: ez da dialekto berezi bat eratu Nafarroa Behereko eskualdean Lapurdi eta Zuberoako mintzoetarik bereiz, ez dago hori justifikatu ahal izateko bezainbat tasun bereizgarri baxenabartarren mintzoan, ez garai berrienean, ez, guk dakigula, aspaldiko garaian ere.

4.6. Ezaugarri berritzaile zahar batzuetan baxenabartarrek zuberotar edo erronkariarrek bat egin bazuten, jakin nahiko genuke hiru eskualdeen batasun hori Euskara Batu Zaharraren lehen zatiketaren garairaino eraman daitekeen, ala, uste dugun bezala, lehenik ez ote zen ekialdeko adarra bereizi, Zuberoa eta Erronkari batera biltzen dituen; cf. Camino (2011) eta Urrestarazu (2021).

²¹ Helburua desberdina izanik ere, berrikuntza gertatu ondotik honek ondoko mintzoetara egiten duen headura geografikoaren deskripzioa berdin egiten du François-ek (2015, 2017).

Eta zer gertatu zen Zuberoa eta Nafarroa Behereko mintzoetan, hondarreko mendeetan Nafarroa Beherea eta Lapurdi hizkuntzaren aldetik *hirugarren aldia* bateratsu ibili aitzinetik? Ba ote dago *lehen aldia* dei genezakeena, Zuberoa eta Erronkari vs. besteak izan zatekeena? Eta Zuberoak eta Nafarroa Behereak berrikuntzak partekatu zituzten *bigarren aldia* bezalakorik izan ote zen, bigarren aldi horretan Erronkari eta Zaraitzu hizkuntza-eskualde zabal horren barrenean zirelarik, § 3.7ko ezaugarriak sortu zirenean? Honelako zerbait adierazi genuen duela urte multso bateko ikerlan batean; cf. Camino (2011: 146).

4.7. Aurkezten dugun hiru alditako eskema hau ote da ikerketa lana egiteko behar duguna, ala hau baino konplexuagoa da historiak ezkutatu digun puzzlea? Guk hirukoa baino konplexuagoa izan zela uste dugu, baina iruditzen zaigu hiruko eskema hori baliaturik ikerketari ekitea ere onuragarri izanen dela, ondotik eskema xeheago eta finagoa erdiesteko. Ezaugarriak ezaugarri azter liteke aukeren joko hau; berebat, eskualdeko espazioa, hizkuntza-ezaugarriak eta denbora hartu-emanen ezar litezke. Ea zer nolako emaitzak biltzen diren orain hemen ikertu ditugun baino tasun gehiago eskema honen arabera aztertuz gero. Eskema hirukoitz hori bermatzeko balio duen proposamen sendoago bat ala beste zatiketa konplexuago bat eraiki behar den ere ikerketak erakutsi beharko liguke etorkizuneko urteetan.

Gure ikuspegian laneko eskema bezala hirugarren aldi bat egon daiteke, azken garai historiko bat, non alde batetik Erronkari eta Zaraitzu Nafarroa Garaiko mintzoez-tara ordu arte baino gehiago lerratu ziren, Nafarroa Beherea Lapurdirat gehiago lerratu zen eta Zuberoa bere gisa gelditu bezala zen, bearnesaren eragina bildurik.

4.8. Nahiko genuke ikusi, bestalde, ea hizkuntza-eskema horretara egokitu daitekeen giza-historiaren erakutsia, hau da, Nafarroako konkistarekin lotura lukeena, inoiz egin izan den bezala, hizkuntzaren erakutsia jendartearen historiarenari mekanikoki eta eratxarki egokitzen ibili beharrean.

Gaztelarrek Nafarroa konkistaturik, zatiketa politiko-administratiboaren eraginez XVI. mendetik harat mugaz bi alderdietako euskal erkidegoen hartu-emana bakandu bide zen, baxenabartar eta zuberotarrak nafarrendandik nolazpait urrundu. Ondorio ziurra da harremanen lasaitze horrek hizkuntzan eragina ukan zuela, hori ez da ukatzen ahal, baina ez zen erabateko etenik izan, abeltzaintza, mendiko lan, zerbitzu edo lantegietako lan harremanek XXI. mendea arte iraun dutelako mugaz bi alderdietako euskaldunendako; gizon nahiz emaztekien lanaz dihardugu, gainera. Eskema historiko-kronologiko honetan, ipar eta hego alderdietako euskal hiztunak ezaugarri berri batean bat etortzea bilakabidearen antzinatasunaren adierazgarri izan daiteke, ez dugu ukatzen, baina ekuazioa mekanikoki aplikaturik, ipar eta hego batera doazen berrikuntza guztiak zahartzat hartzea eta bereiz doazen guztiak hondarreko mendeetako bilakabide berritzat hartzea litzateke ondorioa, baina kasu zenbaitetan jokaera hori arriskugarria, tautologikoa eta zirkularra gerta liteke. Jardunbide horri sistematikoki eta itsura lotuz geroz, litekeena da ikertzaileari gero ustegabeko emaitzak agertzea, kontuak beti xuxen ez ateratzea, horregatik, hainbat adibidetan ezaugarriak banaka aztertzea komenigarri izan daiteke.

Ondoko azpiataletan ikusiko dugu, Ipar Euskal Herriko ekialdeko hiatoen bilakabide biren adibideak erakusten duela gauzak ez direla beti hain mekaniko-matematikoak izaten, eta formula gisako espazio/denbora ekuazio axialeko bati ekitea

baino, hobe dela ezaugarrien azterketa gramatikal eta espazial-kronologiko xeheak egitea.

5. Isoglosen hedaduraren eta denbora-aldien ekuazioa

5.1. Eman dezagun «Ipar Euskal Herrian sortu ezaugarri berriak muga administratibo gurutzatu izana ala ez izana / denbora» ekuazioa aplikatu nahi dugula eta adizkietako tratamendu gramatikalak eta hitz bukaerako *u-a* hiato morfonologikoaren emaitza epentesiduna alderatzen ditugula. Lapurdiko ipar-ekialdean, Nafarroa Behereko eskualde gehienetan eta Zuberoan baden zuketa bazen Zaraitzun. Lapurdiko ipar-ekialdean eta Nafarroa Behereko franko eskualdetan baliatzen den xuketa ere bazen Zaraitzun. Ibarreko testu zaharretan zuketa nabarmen ageri da eta hondarreko mendean xuketan mintzatzen ziren ezagutu genituen zaraitzuarrak. Aldiz, *u-z* bukatzen den hitzak eta *-a* mugatzaileak dakarten *u-a* sekuentzia bokalikoaren *uia* emaitzaren arrastorik ez zegoen Zaraitzun, ez Aezkoan ezta XVII. mendeko Iruñerriko Iuan Beriainen lanean ere. Honen arabera, iduri luke Zaraitzun baziren ezaugarriak, bi tratamenduok, zaharrago direla ageri ez zen epentesi hori baino, ulertzen baitugu Ipar Euskal Herriko berrikuntza bat Zaraitzun ageri ez bazen, beharbada berria delako gertatu zela hori horrela, ulertzen dugularik XVI. mendetik honat, Gaztelak Nafarroa Garaia konkistatu ondotik, mugaz bi alderdietako euskal ibarren hartu-emanak ahuldu edo bakandu zirela.

Hedadura geografikoaz denaz bezainbatean, esan daiteke zabalkunde handixeagoa duela epentesiak zuketa eta xuketa tratamenduek baino, Lapurdi erdialdetik ezkerre-ago sartzen baita mendebalerat epentesia bi tratamendu horiek heltzen diren baino, baina kasu honetan bataren eta bestearen hedaduraren arteko aldea ez bada handia, ez genezake esan aditzeko zuketa eta xuketa tratamenduak berriagoak direla, espazio zabalean hedadura geografiko zabalagoa erdietsi duen *uia* epentesia baino. Esan ote daiteke, hegoaldera sartu ziren bi tratamenduok zaharrago direla izenetako *uya* epentesia baino? Beharbada bai, baina azterketa xehe batek gauzak diruditen baino konplexuago direla erakutsiko digu.

Xuxen dakigu *u-a* sekuentziaren emaitzan, zaraitzuarrak ez zirela ekialdearekin batean Ipar Euskal Herrian ohikoa den *uya* epentesi morfonologikoa ahoskatzera abiatu, baina erronkariarrak bai. Zuberotarren ondorio idurira heldu ziren Erronkaribarko hiztun batzuk, gainera: uztarroztar, izabar, urzainkiar eta erronkariarrek *-ia* egiten zuten *-u + a* bokal-sekuentzia, Zuberoari hurbilen zeuden erronkariarrek, hain zuzen ere.

Uste dugu iraganean bilakabidea sortu zenean, *ü* ondoko hitz bukaerako kokagunea izan zatekeela izenetan *ü-a* hiatoan *i/y* epentesia sortzeko eragilea, fonikoki *ü* ondoan dakusagu aukera gehien *i* edo *y* epentesi palatal hori gerta dadin, Zuberoan, hain zuzen ere. Lekukotasun idatzien Peillenen interpretazioan (1992: 252) *u* eta *ü* bereiztea XIV. mendeko gertakaria da Zuberoan. Ondotik bilakabidea hedatu eta *u* duten Nafarroa Behereko eskualdeetara ere helduko zen, esate batera Garazira, Etxepareren adibideak lekuko: *buruyan*, *cantuya*, *çeruyac*, *gomendatuya*, *merexituya*, *para-biçuya*, *saynduya*...

5.2. Alta, *u-e* hiatoari dagokionez, zaraitzuarrek zuberotarrek bezala berriztatu zuten aditz laguntzaileetako 2. eta 3. pertsona pluralen ahoskera. Hona aditzetako

epentesiaren etsenpluak 1780ko predikuan, *a-e* eta *e-e* sekuentzietakoak barne (Santazilia 2016): *chuti zteye* ‘zutitu zaitzte’, *egon zaizqueye segru* ‘zaitzekete’ / *ztuyet* ‘zaitzuztet’ / *duyen* ‘duten’, *baizuyen* ‘baitzuten’ / *daucuyen* ‘diguten’ / *zaucayen* ‘zeukaten’ / *ayec ezroqueyena* ‘haiek ez zezaketena’.

Iduri luke tasun honetan halako erlazioa izan zela mugaz alderdi bateko eta beste euskaldunen artean, baina bilakabidearen erritmoetan, bederen, ez. Bilakabide fonikoaren soiltzea, *üye* > *ie* garapena, 200 urte inguru lehenago gauzatu zen Zuberoan Zaraitzun baino. Nolanahi ere den, zuberotarrek *dü-an* ‘duen’ (sing.) / *dü-en* ‘duten’ (pl.) sistema zeukaten. Aldiz, zaraitzuarrek *du-en* (sing.) / *du-en* (pl.) egoera sinkretikoa behar zuten izan hasieran. Zaraitzuarren jatorrizko sisteman anbiguotasunaren eta sinkretismoaren arazoa gertatzen zen, eta epentesi bat gertatu zen bi bokalen artean pluraleko adizkietan, Zuberoan ezaguna zen epentesia, hain zuzen ere. Testu historikoez erakutsi dute pluralean *duye* ‘dute’ aldaera bi eskualdeetan izan zela —nahi bada Zuberoan *düye*—, izan ere, zuberotarrek nahiz zaraitzuarrek, bi erkidegoek egin zuten *u-e* > *uye* garapen fonikoa 3. pertsona pluraleko adizkian subjektu marka *e* denean. Aldiz, *e* datibo marka denean, Baztanen bezala Zaraitzun ere *e* aitzineko *u* > *b* tinkadura gertatu zen, *eradun oinarriko *u* bokala tinkatu eta *b* bilakatu zen; cf. § 3.5.3.

Zaraitzuarrek premia zuten pluralean *y* epentesia sartzeko, baina singularrean ez zezaketen zuberotarrek edo garaztarrek bezala sar, Zaraitzun *y* morfologikoki funtzionala eta unibokoa zelako, plurala adierazten zuen, baina Zuberoan edo Garazin ez, Zuberoako *düyan* / *düyen* sisteman *y* ez zen pluraleko marka unibokoa, ezta Garaziko *duyen* ‘duen’ / *duten* eskeman ere, baina Zaraitzun bai.

Ez dakigu defenda ote daitekeen euskal ekialdeko epentesiaren sorreran morfologia izan dela eragileago alderdi fonikoa baino eta sorburua adizkietako *u-e* kokagunean duela gehiago «hitza + mugatzailea» ingurunean baino, eta sortzezko eragilea singularra eta plurala bereizteko pluraleko *y* marka izan zela. Frogatzen da zaila, izan ere, Amikuzen, Oztibarren edo Garazin pluraleko morfema aktiboa *te* izanik —testuak ditugun garai historikoan bederen hala da—, ibar hauetako hitzunek ez zuten epentesiaren premiarik adizki singularra eta plurala bereizteko. Zuberoan *düan* / *düen* eskema ukanik bereizketa premiarik ez zela izan frogatzea ere ez da aise, zuberotarren testu zahar-zaharrik ez dugulako hori noizkoa den jakiteko; ez dezagun ahantz mendebalean ere *-an* & *-ala* atzizkia dugula menpekoetan.

Beharbada, *y* plural markatzaile jorik edo ulerturik, izenetan *-ua* bukaera gorde zuten zaraitzuarrek eta ez zuten Ipar Euskal Herriko *-uya* berrikuntza onetsi, hain zuzen ere Leizarragak Zuberoako euskararen kokatu zuena eta Etxepare garaztarrek bere olerkietan sistematikoki eman zuena. Zaraitzuarrek *y* hori plural markatzaile uler zezaketen. Agian Zaraitzun *uya* emaitza ez izateak ez du lotura zuzenik Ipar Euskal Herriko berrikuntza hori zaharra ala berria izatearekin, zaraitzuarren gramatikan epentesiak ukan zukeen eginkizunarekin baizik.

Zaraitzuarrek zuberotarrek baino luzaragoan eutsi zioten *y* horri, ziur aski plural adierazletzat jotzen zutelako: xvii. mendeko Zuberoan, Tartasen eta Belapeirenen garaian, *uye* > *ie* aldaketa gertaturik zegoen eta Maisterrenean areago; ondotik xix.ean Intxausperen garaian ez zegoen epentesirik, nahiz, Zuberoako saihetsean, Eskiulan Resseguek *uye* idazten jarraitzen zuen 1758an, Bearnoko herri honetan *edun* aditzean arkaismoak zirauen: *aurhidegouaco manü eta chedietan: orano confessaturen eta com-*

muniaturen duye ‘dute’ *ourtheco çombait bestatan* (17-18). Hiru edo lau belaunaldi lehenago Belapeirek *edun* aditzean galdua zuen epentesia euskararen saihetsean gordezten zuen *edun*-en Eskiulako testuak 1758an.

Zenbateraino pentsa daiteke euskal ekialdean epentesia lehenik *u-e* sekuentzian gauzatu zela, betiere aditz laguntzaileetan, marka morfologiko gisa pluraleko subjektuaren unibokotasuneko adieran, eta ondotik baizik ez zela gertatu Ipar Euskal Herrian Zuberoan eta ondoko eskualdeetan *u-a* sekuentzia morfonologikoko epentesia hitzetan? Eskualdeko testu zaharragorik agertzen ez baldin bada nekez jakin genezake.

Zaraitzuko *uskara*-ri dagokionez, *edun*-en adizkietan epentesia agertzea ala ez agertzea ez da Ipar Euskal Herriko hizkuntza-ohituren eta haien hizkuntza-eraginaren baitan bakarrik dagoen gertakaria, eta ez dirudi kronologia afera soila denik ere. Gramatikalki eginkizun desberdina zukeen *y* epentesiak aspaldiko Zuberoa eta Zaraitzuko alderdian.

Kokagune geolinguistikoa eta kronologia lotzen hasterakoan, ez genezake gramatikaren erakutsia ahanzi, bestela ondorio makurretara hel gintezke, izan ere, arras berankorra baita *uye* > *ie* aldaketa *edun* adizkietan Zaraitzun, Zuberoakotik 200 urte ingurura gertatzen da, xix. mendearen lehen erdian oraino *duye* ‘dute’ bezalakoak ditugu Zaraitzuko testuetan. Otsagabiko maisu Juan Marco Juankok katixima idatzi zuen 1834an eta bertan epentesiak jarraitzen du oraino *edun* aditzen pluraletan: *duyen* ‘duten’, *baituyee* ‘baitute’, *zuyelaric* ‘zutelarik’, *baiguituyee* ‘baikaituzte’. Alta, Jaurrietako Sanperren ebanjelioaren 1869ko itzulpenean *uye* > *ie* gertakaria gauzatu da *edun* adizkietan.²²

Euskal Herriko Ipar / Hego aldean arteko hartu-emanen teorian xvi. mendean ahuldu ondoan soilten da epentesia Zaraitzun. 1512tik xix. mendearen lehen erdia bitarte 300 urte joan ziren eta halaz ere hegoaldean ageri zen teorian iparrean sortu zen *uye* > *ie* berrikuntza. Oroit xvi.era Garazin eta Zuberoan bazen *-uya* erako epentesia ez zela, guk dakigula, Zaraitzura heldu, testuetan bederen ez da haren arrastorik batere.

Zaraitzuko ibarrean aldaketa garaia izan zen adizkietako *uye* sekuentziarentzat xix. mendearen lehen erdia.

5.3. Egon liteke *u-e* > *uye* epentesiaren agerpena azaltzeko aukera gehiago ere: § 1.2n ikusi den *e + e* > *eye* epentesia gogorarazi dit Ricardo Gómezek, zaraitzuarrek *uya* ez baina *uye* izateko kontraesana gainditzeko.²³ Etxeparek *e + e* sekuentzia fonikoan *eye* epentesia egiten zuen: *ecin deusere scriba dayteyela* (6); *ecin scriba çayteyen* (252). 1786an Akizen Le Quien de La Neufville apezpikuak argitarazi katiximan ere bada: *gure Iauna icous daitekeien beçala* (9). Kidetsukoak dira Zaraitzuko 1780ko pre-

²² Berez, *edun* ez diren aditzetan, *eradun edo *edoki* ‘eduki’ oinarrien aldaera trinkoetan, *e* morfemaren aitzineko bokala *u* denean kasu batzuetan, eta *o* edo *a* denean beti, bere lekuan dirau epentesiak xix. mendeko Zaraitzuko testuetan. Jaurrietako 1869ko ebanjelioan *baitacoye* ‘baitiote’ / *zacoyen* ‘zioten’ & *baitzecoyen* ‘baitzioten’ // *daucayenac* ‘daukatenak’ / *zauzcayenak* ‘zeuzkatenak’ aldaerak ditugu. 1872an argitaratu zituen Bonapartek Jaurrietan bildu aditzen emaitzak eta horietan *a* eta *o* bokalen ondoan ageri da epentesia: *nintzayen* ‘ninduten’, *gintzayen* ‘gintuzten’ / *zinakoyen* ‘zenioten’, *zinazkoyen* ‘zenizkioten’ / *zakoyen* ‘zioten’, *zazkoyen* ‘zizkioten’.

²³ 2019/XIII/13an Gasteizen *Monumenta Linguae Vasconum* ikertaldearen VI/3 jardunaldietan.

dikuko 2. pertsona pluraleko honako etsenpluak ere; *ke + e > keye: egon zaizqueye segru* (90); agintezkoan *te + e > teye: chuti zteye* ‘zuti zaitezte’ (81). Orobat, Zaraitzuko *edun* aditzean pluraleko *du-e-ela* ‘dutela’ > *dueyela* > *duyela* > *duye* ‘dute’ adibidea. Horietan guztietan aukera dago berranalisiaren bidez *ye* subjektu pluraleko markatzaile jo eta ondotik paradigmara analogiaz hedatzeko. *zaucayen* ‘zeukaten’ (95) adizki trinkoan analogia izan daiteke eragilea edo *a + e > aye* epentesia gertatu ahal izan da.

5.4. Bada epentesi eta laburdura gehiago ere Zaraitzun, baina bestelakoak dira: *zuek* izenordainaren aditz-morfemari galdera morfema lotzen bazaio, *e-a* sekuentzia-tik abiatuz *-a* da laburduraren emaitza: *Eztaucacia zuen besoetan alaba maite Maria santissima, aurora resplandeciente, princesa soberana cori?* (1780: 95) / *Nai ducia proseguitu oraño zuen vicio eta becatuetan?* (1780: 81). Galdera morfema *i*, *o* eta *u* bokalei lotzean ere *-a* da emaitza: *dagoa* / *vadaquia* / *nuzua*, *duzua* & *eztituzua*, *dugua* & *ditugua*, *daucua*. Alta, bokala *-a* izanik, Ipar Euskal Herrian ohi den bezalako epentesia dago: *Eztaya cau asqui obligacio conequin cumplieco?* (1780: 89-90) / *Eztraya cuec acto fede, esperanza eta caritatezcoac?* (1780: 90). Kasik mende beteren ondoko Sanperren testuan honakoak dira galdera inguruneko formak *-a* harturik: *zuec zaudea* ‘zaudete’ / *Daya cau acaso Daviden semea, Mesiasa?* / (zuk): *pensatzen zua?* *Eztaqui-zua...?* *Etzua erspondatzen?*

2. pertsona pluraleko izenordainetan ez da epentesirik Zaraitzun, ez 1780ko testuan ezta 1869koan ere: *zuec, zuen, zuendaco...*²⁴

6. Ipar Euskal Herriko ekialde zabaleko isoglosen egiturei so

6.1. Ondoko lerroetan hizkuntza-ezaugarri batzuk eta isoglosa eredu batzuk aurkeztuko ditugu, ea eredu geolinguistiko horien bidez etorkizuneko lanetan kronologiari dagokionez deus argitzeko biderik urra daitekeen. Guztiak Ipar Euskal Herrian sorturikako berrikuntzak dira, baina gehienek ez dute muga ezkerraldera iragan, ez ziren Zaraitzuko mintzoan ibili. Tasun horien isoglosen egiturak, funtsean ezaugarri horien hedadurak eta kokaguneak historiarekin eta denborarekin zein lotura ukan lezakeen argitzeko galderak eginen ditugu. Ez dira arlo fonikoari dagozkion eta kronologia erlatibo gardenak finka ditzaketan ezaugarriak izanen, ez dute beharbada arlo diakronikora emaitza handirik ekarriko, haien soslai kronologikoa ez da gardena izanen, morfologiako atalak ere badirelako horien artean, baina halaz ere eredu geolinguistikoek zerikusia dute dialektoen iragana aztertzeke lanean egin behar diren urrats batzuekin.

Ez dakargu lan bukatu eta osatu bat, lehen urratsak dira, gaia aurkeztea eta zer-txobait argitzen hastea da oraingo saio xume honen helburua, dialektoen iraganean sakontzen jarraitzeko. Apaltasun osoz idatzirik dago, funtsean Pirinioko mugaz bi alderdietako euskalkien azterketa historiko-geografikoa jorratzen jarraitzea baita helburua. Eskema geolinguistiko zenbait dakargu aurkezpen honetara, etorkizuneko ikerbidetzat.

²⁴ Ordea, xx. mendean soildurik *zek* ibili da Aezkoako mintzoan, baina bestela jokatzeko dute hiri-berriarrek, soildu gabe *zeek* gorde dute. Herri menditsu, bakarti eta gora da Hiriberri, ez du iparraldetik itrenbiderik Abodi mendilerroko Berrendiko *peina* izan ezik.

6.2. Ipar Euskal Herri guztia harrapatu duen eta Zaraitzun ageri zen berrikuntza bat dakargu lehenik. Mugagabeen jokatzeko lekuzko kasuetan *bat* zenbatzailea Zaraitzun; inesiboan ez, baina ablatiboan bai. Tasun honen arabera Zaraitzuko mintzoa Aezkoakoa baino lotuago zegoen Ipar Euskal Herriko euskarari, baina honetarik ez da aise ondorio kronologikorik ateratzea. Etxeparek edo Leizarragak lekuzko kasuetan mugagabeen jokatzeko zuten *bat* zenbatzailea, aurrehistorikoa da berrikuntza, ez dakigu noiz sortua. Ipar Euskal Herrian ukan du eragin eta hedadura handiena, baina ez dakigu nolaz ageri den Zaraitzun eta Aezkoan ez, ezta gertakaria noizkoa den ere.

6.3. Bada adibiderik erakusten digunik Nafarroa Garaia, Lapurdi, Nafarroa Beherea eta Zuberoa batera doazela berrikuntza batean, baina konbinazio hau ez da ohikoena, areago multzo horretan Pirinioko Zaraitzu eta Erronkari falta baldin badira. Eman dezagun adibide paradigmatico bat: *hiruretan hogei* edo *lauretan hogei* erako berrikuntzak, Zaraitzu-Erronkarietara zaharrari eutsi ziotelarik. Ez da ohiko eredu hau, baina ageri da, kasu honetan zuberotarrek ez dute erronkariarrek inoiz zaraitzuarrek inoiz berrikuntza, baxenabartar eta lapurtarrek inoiz bai eta baita beste nafar batzuekin ere, aetzak barne. Kasu honetan bada *ñabardura* bat egin beharra: Lapurdi hego-mendebalean baden berrikuntza ez da itsas hegian ageri: Saran *hiruretan hogoi*, baina Ziburun *iru ogoi*, Saran *lauetan hogoi*, baina Ziburun *larogoi* (EAEL).

Ez dakigu berrikuntza hau arestiko atalean aurkeztu dugun bigarren aldiko ala hirugarreneko garai batekoa den: Nafarroa Beherea eta Zuberoa batera doaz, baina lan eskemaren arabera, ezaugarri berria Ipar Euskal Herriko Zaraitzu-Erronkarietara heldu ez bada, hirugarren aldikoa beharko luke izan, berankorra. Berrikuntza Aezkoara Nafarroa Beherean gaindi ala Nafarroa Garaian gaindi heldu zen jakitea ez da aise, baina aztergai litzateke, zeren baigorriarrekiko edo garaztarrekiko hartu-emanaren ondorioz heldu bazen, nolaz ez zuten ekialderagoko beste bi ibar nafarrek bildu? Aezkoara Nafarroan gaindi heldu bazen, ulergarri da Zaraitzu edo Erronkariara ez heltzea, biak Nafarroako saihetseko ibarrak direlako eta hartara, berrikuntza berankorra litzateke.

6.4. Jarraian aztertuko dugun ezaugarria bokal asimilazio huts eta asistematikoa da, hitz bat baizik harrapatzen ez duena, baina eredu gisa besterik ez bada ere, hurra-neren ikerlanetarako aintzat hartzeko moduko hedadura ageri du gure ustez.

Zabalkunde handia du Ipar Euskal Herrian *hoge* > *hogoi* berrikuntzak. EHHE-200ek (119-120) *hoge* aldaera zaharrago dela diosku. Berrikuntza hau zaharra balitz, Nafarroa Garaiko Pirinioko ibarretan ager liteke *ogoi*, baina ez da horrela, *ogei* ibiltzen dute baztandar, aetz, zaraitzuar edo erronkariarrek. Berrikuntza berria delako ote da hori? Berrikuntza berria balitz, xvii. mendeko Lapurdi edo Nafarroa Beherean agertuko lirateke *hoge*-ren hondarreko adibideak, baina *hogoi* ageri da Ipar Euskal Herrian literatura dagoenetik; Leizarraga da salbuespena, baina Materraz geroz guztia da *hogoi* Baxenabar-Lapurdietan, Amikuze eta Zuberoako ohiko salbuespenarekin, ibarrok *hoge* zaharra ematen baitute. Lapurdiko idazle arras moderno batzuek ere *hoge* dakarte.

Pentsa liteke Leizarragak *hoge* baliatzea ez dela arkaismoak 1571n Beskoitzen zirauekiko, baizik eta itzulpenean ukan zituen laguntzaile zuberotarrek eragin zutelako testuan *hogoi* ez, *hoge* agertzea, baina hori zail da frogatzen orain, horregatik, beste zerbait pentsatzera jo beharko genuke; cf. Urgell (2015: 658, 661; 2018: 795).

Berrikuntza ugari dago Ipar Euskal Herrian sorturik, Lapurdiko itsas hegi eta hego-mendebalean ageri ez dena, baina bi eskualde hauetan *hogoi* baliatzen da. Arrazoa izan liteke, beharbada, berrikuntza ez dela bi eskualde horietarik urrun sortu, baina ez da aise nola izan zen jakitea, izan ere, luzaidarrek *hogoi* ibiltzen dute, baina Zugarramurdin ere *ogoi* aldaera dago eta honela ez da aise jakitea berrikuntza itsas hegian sortu den ala Ipar Euskal Herriko barnealdean garatu den.

Egiazki Leizarragaren garaiko Beskoitzen edo Lapurdin *hoge* arkaismoa erabiltzen zela egia balitz, eta aukera hori ez da ezina, 1571 halako *terminus ante quem* bat izanen litzateke eta ulertuko genuke Zaraitzura heldu ziren berrikuntzak garai horren aitzinekoak edo zaharragoak izan ziratekeela: Ipar Euskal Herrian sorturik muga politiko-administratiboa gurutzatu zuten berrikuntzak, Baztan, Aezkoa, Zaraitzu edo Erronkarin aurki litezkeenak, 1571 baino lehenagokoak izan zirela. Hori, noski, *hogoi* berrikuntza Lapurdiko mendebalean sortu ez balitz, zeren bestela ez baitakigu horren sorburu urrunetik Zaraitzu edo Erronkariraino helduko ote zatekeen.

Adibide honek dialektologian edo diakronian baliatu ohi diren eskema oinarrikoenak gaintitzen ditu, hizkuntzaren zinezko historia ez ezagutzeagatik kasu batzuetan eredu soilegiak baliatzen baititugu ikerketa egin ahal izateko.

6.5. Susmoa dugu, gainera, sorburua Ipar Euskal Herrian duten berrikuntzen artean, ez direla guztiak berdin kokatu Nafarroa Garaiko eskualde guztietan, ez direla berrikuntza berak ageri Baztan-Bidasoaldean eta Pirinioan, eman dezagun, Aezkoa, Zaraitzu edo Erronkarin. Esate batera, Pirinioko hiru ibarrotan *gazta* ibiltzen da, baina Baztanen *gasna* berrikuntza ibiltzen dute, nahiz baztandarrek aldaera zaharra *gaztanbera* ‘mamia, gatzatua’ hitz elkartuan gorderik darabilten. Pirinioko hiru ibar nafarretan ez dago *gasna* berrikuntza, mendebalerago gurutzatu du Nafarroako muga aldaera berri honek.

6.6. Arestiko § 5en bi hiato bokalikoren berri eman da, *-üa > -üia > -ia* adibidea hitzetan eta *ue > uie > ie* aldaketa *edun*-en adizkietan. Aipa liteke hirugarren kasu bat ere, hain zuzen ere *ie* hiato horren jarraipen fonikoa, Ipar Euskal Herriko erdigune zabalean *ii* eman duena: *ue > uie > ie > ii*. XIX. mendeko berrikuntza da *ii* eta litekeena da Baigorri eskualdean edo bestela Hazparne alderdian sortu izana. Ondotik ezker-eskuin hedatu da: Lapurdiko itsas hegira edo hego-mendebalera ez, baina gainerateko Lapurdira eta Nafarroa Behereko ekialderat bai. Amikuze gutira ez, baina haren mendebaleko herrietara bai. Arberora heldu da, baita hein batez Oztibarre eta Garazira ere, baina azken bi hauetan *ii* ez da nagusitu, *ie* da erabiliena, nahiz *ii* ez den ezezaguna: nagusitu ez bada ere, berrikuntza Hergarairaino heldu da Garazin.

Gure azterketek gauza bat argi utzi dute: *üa > üia* eta *ie > ii* berrikuntzek ezkererret egin duten bidea bat etorri da, Zuberoan sortu ala Nafarroa Beherean sortu, xv. mendean sortu ala XIX. gizaldian sortu, bi berrikuntzek ezkererret eraman duten bidea arras iduria izan da eta gainera, Ipar Euskal Herriko mendebalean muga bera aurkitu dute biek, ez dira Lapurdiko hego-mendebalera edo itsas hegira heldu.

6.7. Hedadura bera bildu duen beste adibide bat ere eman daiteke: *zait > zaut* erako aldaketa analogikoa Ipar Euskal Herriaren erdigunean gertatu zen, indarra eta

hedadura izan du aldaketak Nafarroa Beherean eta Lapurdin, xvii. menderako badira adibideak, baina berrikuntza hau ere ez da Lapurdiko itsas hegira edo hego-mendebalera heldu eta Zuberoan ere ez da baliatzen, euskaldun zuberotarrek ez dute berrikuntza hau bildu, ezta baztandar, aetz, zaraitzuar edo erronkariarrek ere. Ez da berrikuntza zaharra.

6.8. Denbora iragan arau, *-ki* aditz atzizkiak balio puntukaria, hanpadura baliola eta diosalarena hartu ditu Zuberoa gabeko Euskal Herriko ekialde zabalean: Nafarroa Garaiko ekialdeko mintzoetan eta Nafarroa Behere-Lapurdietan ageri da, eta baita printza batzuk Gipuzkoako ekialdean ere. Eskualde horietan guztietan ezaguna da, ez bada adiera batean, bestean (Iñigo, Salaberri & Zubiri 1995).

Testuen arabera ez da berrikuntza zaharra, Argaiñaratz lapurtarrak adibide bat du (1665), baina xix-xx. mendeetakoak dira etsenplu gehienak. Nafarroa Garaian Joakin Lizarraga eguesibartarrak bazerabilen xviii-xix. gizaldien bitartean. Lapurdin Goihetxe edo Hiribarrenen adibideak ditugu eta ondotik baita Hiriart-Urruti zaharrenean ere.

Ezaugarria Zuberoan ez agertzea eta Zaraitzura heldu ez izana, biak berritasunaren adierazle izan litezke gure ustez. Badakigu, esate batera, Aezkoan ibiltzen dela. Erakusten ahal du hondarreko garaian Zaraitzu hein batean kanpo egon dela Euskal Herriaren hedadura franko izan duten berrikuntza batzuen zirkuitutik, Nafarroaren saihetsean, Zuberoa mendiz bestaldera duela, Hego Euskal Herriko gainerateko euskaldunekiko komunikazio maila apalean, izan ere, onddo-onddoan duen Aezkoara heldu den berrikuntza da hau, baina aetzengana non gaindi heldu den ziurtasunez jakitea, Nafarroa Garaian edo Nafarroa Beherean gandi heldu den jakitea, ez da aisea eta aztergai legoke.

6.9. Hizkuntza orotan gertatzen da eskualdeetako datu dialektaletan aski nahikari bihurriak agertzea, dialektologo guztiek aitortzen dute hau. Esate batera, Erronkari ez da bigarren aldi horretarako postula dezakegun balizko ekialde zabal zahar horretara ezaugarri guztietan osoki egokitu: *izan* aditzaren orainean ez du monoptongaziorik erakusten singularreko 1. eta 2. pertsonetan: *naz* 'naiz' eta *yaz* 'haiz' dira Erronkariko aldaerak, eman dezagun, Bidankozen (1872), ez ***niz* edo ***yiz*. Testu zaharren erakutsirik ez dugu kasik eta pluraleko 1. eta 2. pertsonetan sinkopa dago, bokala zein zen ikusten utzi ez duena. Halaz ere, bada ibarrean *zarade* aldaera Erronkari herriko katiximan: Erronkariko ahozko mintzoaren isla zaharra ote da, ala literarioa? Zer zen Erronkarin iraganean, *zara* > *zira* > *zra*, ala *zara* > *zra*? Erronkariarrek *naiz* > *niz*, *haiz* > *hiz* monoptongazioaren berrikuntza bildu gabe, pluraleko paradigma ere *i* gabe zuketela pentsa liteke, baina Rosek Etchart zuberotarrari igorri gutunetan bi aldaerak ditugu: *garen* eta *guiren* (Lakarra 2011: 209); ondoko garaietako datuetan *gra* aldaera ageri da. Ez digute adizki guztiek begitarte bera erakusten; berebat, ez dugu kalles eta zuberotarren arteko xvii. mende hasierako gutun horietako datu guztiek ibarreko orduko ahozko mintzoarekiko zuten leialtasun maila ongi eza gutzen.

6.10. Kasuistika aurkezturik, ikerlan honetako datuetarik, hemen aztertu ez diren beste batzuetarik eta hemen landu ez diren arlo fonikoko kronologia erlatiboe-tarik etorkizuneko ikerketetan erlazio eta ondorio kronologikoak ateratzen saiatu

beharko da. Kasuistikan bada etorkizunean sakon aztertu nahiko genukeen errealitate bat, Zuberoa eta Nafarroa Beherea batera doazen berrikuntzak, hain zuzen ere, baina agertu zaizkigu beste konbinazio batzuk ere eta atera genezake ezagutza eta argitasun zenbait horietarik.

Lapurdiko itsasaldea eta Lapurdiko hego-mendebala isoglosatik kanpo gelditu dira berrikuntza batzuetan, dela berrikuntza xv. mendekoa eta Zuberoan sortua izan (§ 5), dela xix. mendekoa eta Ipar Euskal Herriko barnealdean sortua izan (§ 6.6). Baina beste isoglosa batzuetan, bi eskualde hauek Ipar Euskal Herrian gertatu den berrikuntzaren eremu barrenean ageri dira: *bat* zenbatzailearen jokaera mugagabearen (§ 6.2) edo *hoge* > *hogo*i bokal asimilazioan (§ 6.4). Eta gerta liteke Lapurdi hego-mendebalean baden berrikuntza, esate batera 60 edo 80 zenbakien izenei dagokiena, itsas hegian ez agertzea ere (§§ 3.1.8 eta 6.3). Zaraitzun eta Erronkarin 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.7 eta 6.8 azpiataletako berrikuntzak falta dira, ez dute berrikuntza zaharrak izan behar; testuen arabera, gainera, badakigu § 6.6koa arras berria dela, xix. mendekoa edo.

Bagenekien badirela Erronkari eta Zaraitzuko ezaugarriak, Ipar Euskal Herrian ageri direnak baina Aezkoan falta direnak (Camino 1997): ekialde zabalarekin izan dute hartu-eman aetzek, ekialde hertsiarekin ez. Baina ez da ohikoa zuberotar, baxenabartar, erdialdeko eta ekialdeko lapurtar, zaraitzuar eta aetzak bat datozen ezaugarri batean erronkariarrak bereiz ibiltzea; cf. § 6.9. Eta ondorio kronologikoak atera beharko dira § 6.8koa bezalako berrikuntzetarik ere, iduri bailuke aetzak, hainbat ibar nafar gehiago, baxenabartarrak eta lapurtarrak berrikuntzan bat etortzea, baina Zuberoa, Erronkari eta Zaraitzu tasun zaharrari atxikirik gelditurik, ez dela gertakari zaharra.

Berebat, tasun batean zuberotarrak gainerateko ipartarrekin berritzaile jardutetik eta erronkariarrak eta zaraitzuarrak ezaugarri zaharrari atxikirik ibili izanetik atera litezkeen ondorio kronologikoak ere aztertu nahiko genituzke etorkizunean, iduriz berrikuntza ez zaharra bailitzateke hori.

Nolanahi ere den, etorkizuneko ikerlanetan Nafarroa Beherea eta Zuberoako berrikuntza bateratuz argitasuna ekartzea gauza beharra da. Gainera, litekeena da azterketa horretarik uste ez genituen beste ikerleiho berri batzuk agertzea ere. Argi dago, bestalde, ikerketa gehiago eta sakonago egin behar dela honelako alderdi geografiko eta kronologikoei heldurik, jakintzagai batzuen eta besteen erakutsiak aintzat harturik.

Bibliografia

- Aldai, Gontzal. 2014. Hacia una periodización de la fragmentación del euskera occidental. *FLV* 118. 221-245.
- Andersen, Henning. 1988. Center and periphery: adoption, diffusion and spread. In Jacek Fisiak (arg.), *Historical dialectology. Regional and social*, 39-83. Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Aranzadi Zientzia Elkarte. 1984-1990. *Euskalerriko atlas etnolingüistikoa [EAEL]*. Donostia: Aranzadi.
- Artola, Koldo. 2003. Zaraitzuera aztertzeo ekarpen berriak (2 - Eaurta: jarraipena). *FLV* 92. 77-113.

- Artola, Koldo. 2004. Zaraitzuera aztertzekeo ekarpen berriak (5 - Otsagi: ahozko testuak). *FLV* 95. 5-52.
- Azkue, Resurrección María. 1969 [1925]. *Morfología vasca*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Bergs, Alexander. 2012. The Uniformitarian Principle and the risk of anachronisms in language and social history. In Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (arg.), *The handbook of historical sociolinguistics*, 80-98. Oxford: Blackwell.
- Beriain, Iuan. 1621. *Tratacen da nola ençun vear den meza*. Iruñea: Carlos Labayen (Berrargit. 1980. Donostia: Hordago).
- Beriain, Iuan. 1626. *Doctrina christioarena euscaras*, Iruñea: Carlos Labayen (2. argit. 1995. R. M. Pagola (arg.). *Enseiucarrean* 11. 15-69).
- Bonaparte, Louis-Lucien. 1872. *Études sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, tels qu'ils sont parlés à Aribé, à Jaurrieta et à Vidangoz*. Londres: J. Strangeways.
- Bowern, Claire & Harold Koch. 2004. Introduction: subgrouping methodology in historical linguistics. In Claire Bowern & Harold Koch (arg.), *Australian languages. Classification and the comparative method*, 1-15. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Britain, David. 2004 [2002]. Space and spatial diffusion. In Jack K. Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes (arg.), *The handbook of language variation and change*, 603-637. Oxford: Blackwell.
- Camino, Iñaki. 1997. *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Camino, Iñaki. 2011. Ekialdeko euskararen iraganaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehen eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 87-153. Bilbo: UPV/EHU.
- Camino, Iñaki. 2019. Baxenabartar eta aetzen arteko hartu-eman. In Irantzu Epelde & Oroitz Jauregi (arg.), *Bihotz ahots. M. L. Oñederra irakaslearen omenez*, 115-136. Bilbo: UPV/EHU.
- Charles Auguste Le Quien de La Neufville (arg.). 1786. *Catichima edo fediaren eta guiristino-eguien explicacione laburra*. Akize: René Leclercq (Lacombe biblioteka, Olaso Dorrea sorrerakundea, CD-0037, Euskaltzaindia, Azkue biblioteka).
- Dossena, Marina & Roger G. Lass (arg.). 2004. The principles and methodology of English historical dialectology: A discussion. In Marina Dossena & Roger G. Lass (arg.), *Methods and data in English historical dialectology*, 385-400. Berna: Peter Lang.
- EAEL = Aranzadi Zientzia Elkartea (1984-1990).
- EHHA = Euskaltzaindia (2008-2020).
- EHHE-200 = Lakarra et al. (2019).
- EKC = Euskara Institutua (2013).
- Estornés Lasa, Bernardo. 1980. *Cuentos roncaleses, poemas y otras cosas navarras*. Donostia: Auñamendi.
- Estornés Lasa, José. 1982. Erronkari'ko uskaraz elestak. Fraseología roncalesa. *FLV* 40. 461-484.
- Estornés Lasa, José. 1984. Mendigatxa'k Azkue'ri kartak 1902-1916. *FLV* 43. 55-127.
- Estornés Lasa, José. 1985. Zoilo'ren uzta. La cosecha de Zoilo. *FLV* 45. 31-93.
- Etzegoien, Jose. 2009. *Privilegios y fueros del valle y universidad de Aezkoa en el reino de Navarra*. s.l.: Irati Bortuak.
- Ettxepare, Bernard. 1980 [1545]. *Linguae vasconum primitiae*. Patxi Altuna (arg.). Bilbo: Mensajero.

- Euskaltzaindia. 2008-2020. *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa [EHHA]*, 11 lib. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskara Institutua. 2013. *Euskal Klasikoen Corpusa (EKC)*. Leioa: UPV/EHU. <https://www.ehu.eus/ehg/kc/> (2019/12/01).
- Fernández-Ordóñez, Inés. 2011. *La lengua de Castilla y la formación del español*. Madrid: Real Academia Española.
- François, Alexander. 2015. Trees, waves and linkages. In Claire Bowern & Bethwyn Evans (arg.), *The Routledge handbook of historical linguistics*, 161-189. Londres: Routledge.
- François, Alexander. 2018. Méthode comparative et chaînes linguistiques: pour un modèle diffusionniste en généalogie des langues. *Diffusion: implantation, affinités, convergence (Mémoires de la Société de Linguistique de Paris 24)*, 43-82. Lovaina: Peeters.
- Gil, Benito. 1997 [1827]. *Doctrina uscaras Dn Benito Gil escrituric vere gobernuarendaco*. In Rosa Miren Pagola, Itziar Iribar & Juan Jose Iribar, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Zaraitzera*, 213-240. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Goulard, Renée. 1994. Le Vicomté de Soule. In Pierre Bidart (bil.), *Le Pays de Soule*, 171-191. Baigorri: Izpegi.
- Gregory, Derek & John Urry. 1985. Introduction. In Derek Gregory & John Urry (arg.), *Social relations and spatial structures*, 1-8. Hong Kong: Macmillan.
- Hualde, José Ignacio. 2017. Erronkarieraren garapen fonologiko dialektalaz. In Aitor Iglesias & Ariane Ensunza (arg.), *Gotzon Aurrekoetxea lagunarterik hara*, 175-194. Bilbo: UPV/EHU.
- Intxauspe, Emmanuel. 1858. *Le verbe basque*. Baiona & Paris: Laignière & Duprat (Berrargit. 1979. Donostia: Hordago).
- Iñigo, Patxi, Patxi Salaberri Zaratiegi & Juan Jose Zubiri. 1995. -Ki aditz-atzizkiaren gainean. *FLV* 69. 243-295.
- Kitson, Peter R. 2004. On margins of error in placing Old English literary dialects. In Marina Dossena & Roger G. Lass (arg.), *Methods and data in English historical dialectology*, 219-239. Berna: Peter Lang.
- Kytö, Merja. 1993. Third-person present singular verb inflection in early British and American English. *Language Variation and Change* 5. 113-139.
- Lafon, René. 1962. Sur la voyelle *ü* en basque. *BSL* 57. 83-102.
- Lafon, René. 1965. Contact de langues et apparition d'une nouvelle voyelle: *u* et *ü* en basque. In *Actes du Xme Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Strasbourg, 1962)*, 901-909. Paris: Klincksieck.
- Laing, Margaret. 2004. Multidimensionality: Time, space and stratigraphy in historical dialectology. In Marina Dossena & Roger G. Lass (arg.), *Methods and data in English historical dialectology*, 49-96. Berna: Peter Lang.
- Lakarra, Joseba A. 2011. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 155-241. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 2017. Basque and the reconstruction of isolated languages. In Lyle R. Campbell (arg.), *Language isolated*, 59-99. Londres & New York: Routledge.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Segurola. 2019. *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

- Larrea, Juan José. 2018. Sarrera historikoa: konkista islamikotik Behe Erdi Aroko krisialdira arte (VIII-XIV. mendeak). In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 287-295. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzia.
- Larrea, Jose Maria & Pedro Diez de Ultzurrun. 1985. *Nafarroako euskal idazleak (I)*. Iruñea: Pamiela.
- Lopez-Mugartza, Juan Karlos. 2008. *Erronkari eta Ansoko toponimiaz*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/15848>.
- Martínez-Areta, Mikel. 2013. Demonstratives and personal pronouns. In Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque*, 283-321. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Meurman-Solin, Anneli. 2012. Historical dialectology: Space as a variable in the reconstruction of regional dialects. In Juan Manuel Hernández Campoy & Juan Camilo Conde Silvestre (arg.), *The handbook of historical sociolinguistics*, 465-479. Oxford: Blackwell.
- Millar, Robert McColl. 2009. The origins of the Northern Scots dialects. In Marina Dossena & Roger G. Lass (arg.), *Studies in English and European historical dialectology*, 191-208. Berna: Peter Lang.
- Mitxelena, Koldo. 1954. La posición fonética del dialecto vasco del Roncal. *Via Domitia* 1. 123-157 (Berrargit. OC 7, 611-647).
- Mitxelena, Koldo. 1967. Notas fonológicas sobre el salacenco. *ASJU* 1. 163-177 (Berrargit. OC 7, 649-664).
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (Berrargit. OC 6).
- Mitxelena, Koldo. 1982. Un catecismo salacenco. *FLV* 39. 21-42 (Berrargit. OC 11, 609-632).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras Completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Diccionario General Vasco-Orotariko Euskal Hiztegia*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Miranda, Fermín. 2002. *Navarra. Historia*. Iruñea: Nafarroako Gobernu.
- Monteano, Peio J. 2010. *La guerra de Navarra (1512-1529). Crónica de la conquista española*. Iruñea: Pamiela.
- Montgomery, Michael. 1995. The linguistic value of Ulster emigrant letters. *Ulster Folklife* 41. 1-16.
- Nafarroako Gobernu. 1995. *Nafarroako toponimia eta mapa gintza. Zaraitzu*. Iruñea: Nafarroako Gobernu.
- OC = Mitxelena (2011).
- OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Oihartzabal, Beñat. 1991. *La pastorale souletine: édition critique de Charlemagne (ASJUren Gehigarriak 16)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Padilla, Manuel. 2017. *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/26535>.
- Pagola, Rosa Miren, Itziar Iribar & Juan Jose Iribar. 1997. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Zaraitzera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

- Peillen, Txomin. 1992. Zubereraren bilakaeraz ohar batzuk. In Gotzon Aurrekoetxea & Xarles Videgain (arg.), *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak (Iker 7)*, 247-272. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Pred, Allan. 1985. The social becomes the spatial, the spatial becomes the social: enclosures, social change and the becoming of places in Scåne. In Derek Gregory & John Urry (arg.), *Social relations and spatial structures*, 337-365. Hong Kong: Macmillan.
- Reguero, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan berrrena (1416-1750) (ASJUren Gehigarriak 71)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 1996. Toponimia eta dialektologiaren arteko harremanen inguruan: Artaxonako jabego genitiboaz eta bestez. *FLV*72. 223-234.
- Sanper, Pedro José. 1869. *Jesucristo gure Jaunaren Evangelio sandua segun San Mateo* (Berrargit. in Rosa Miren Pagola, Itziar Iribar & Juan Jose Iribar (arg.), 1997. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Zaraitzera*, 15-81. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea).
- Santazilia, Ekaitz. 2016. Zaraitzueraren lekukotasunak XVIII. mende bukaeran: hiru testu zahar eta autore berri bat. *FLV*121. 67-120.
- Schneider, Edgar W. 2004 [2002]. Investigating variation and change in written documents. In Jack K. Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes (arg.), *The handbook of language variation and change*, 67-96. Oxford: Blackwell.
- Stiles, Patrick V. 2013. The pan-West Germanic isoglosses and the sub-relationships of West Germanic to other branches. *North-Western European Language Evolution* 66. 5-38.
- Suarez d'Aulan, Luis-Maria (arg.). c. 1740. *Catichima edo fediareen eta guiristino-eguien explicacione laburra*. Paue: G. Dugue' eta J. Desbaratz, liburu saldçaliaren imprimeriatik [Archives Intercommunales - Usine des Tramways, Paue].
- Ulibarri, Koldo. 2013. Testuak kokatuz dialektologia historikoan: egiteetatik metodologiara. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 511-532. Gasteiz: UPV/EHU.
- Urgell, Blanca. 2015. Tartas eta Leizarraga berrikusiak edo nola aldatzen duen historia ikertzailearen begiradak. In Beatriz Fernández & Pello Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, gorazarre*, 647-663. Bilbo: UPV/EHU.
- Urgell, Blanca. 2018. Zer da lehenago, aditzoina ala partizipioa? Oharrak euskararen kronologiarako. *ASJU* 52 (1/2). 777-816. <https://doi.org/10.1387/asju.20229>.
- Urrestarazu, Iñigo. 2021. *Gogoetak Euskara Batu Zahararen hausturaz*. Gasteiz. UPV/EHUko master amaierako lana.
- Yrizar, Pedro. 1981. *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, 2 lib. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- Zuazo, Koldo. 1998. Euskalkiak, gaur. *FLV*78. 191-233.
- Zuazo, Koldo. 2008. *Euskalkiak, euskararen dialektoak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2014. *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zuloaga, Eneko. 2019. *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/49846>.